

Araştırma Makalesi/ Research Article

Trabzon Kent Merkezinde Hristiyan Nüfusun Artışı ve Nedenleri*

Erdal Hürol*

(ORCID: 0009-0002-5554-5123)

Makale Gönderim Tarihi

09.03.2025

Makale Kabul Tarihi

16.06.2025

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Hürol, E., "Trabzon Kent Merkezinde Hristiyan Nüfusun Artışı ve Nedenleri", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10/ Özel Sayı: Vakanüvis 10. Yıl Özel Sayısı (Special Issue for the Decennial of Vakanüvis), (2025): 773-814.

APA: Hürol, E. (2025). Trabzon Kent Merkezinde Hristiyan Nüfusun Artışı ve Nedenleri. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10 (Özel Sayı: Vakanüvis 10. Yıl Özel Sayısı (Special Issue for the Decennial of Vakanüvis)), 773-814.

Öz

Anadolu'nun Karadeniz sahillerine açılan güzergâhlarından biri olan Trabzon kara ve deniz ulaşımı açısından stratejik konuma sahiptir. Kafkasya'dan Hazara, Erzurum-Tebriz hattı ile İran'a kadar uzanan ulaşım ağı liman kenti Trabzon'u ön plana çıkarmaktadır. Kırım, Odessa, Köstence, Sivastopol olmak üzere kuzey-güney yönünde Karadeniz limanları arasındaki ulaşım ve ticaret potansiyeli Trabzon'u siyasi ve askeri açıdan daha da önemli hale getirmiştir. Rusya ve Kırım üzerinden ithal edilen başta buğday ve diğer

* Bu makale: *19. Yüzyılda Trabzon, Samsun, Giresun ve Ordu Kentlerinde Hristiyan Nüfusun Yükselişi*, Basılmamış Doktora Tezi, Ordu 2024, isimli çalışmadan üretilmiştir.

* Dr., Ordu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, hurold_erdall@hotmail.com.

Ph.D., Ordu University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History, Türkiye.

emtiyaların hem Anadolu kentlerine hem de başkent İstanbul'a ulaştırılmasında Trabzon limanı kritik öneme sahipti. Sivas, Erzurum, Kayseri, Amasya, Tokat ve diğer Anadolu kentlerinde üretilen buğday, un, deri, bal, tereyağı gibi hayvansal ve tarım ürünleri Trabzon üzerinden Karadeniz sahiline çeşitli vasıtalarla nakledilmekte ve oradan da gemilerle farklı yerlere ihraç edilmekteydi. Karadeniz uluslararası ticarete açılmadan önce de Trabzon limanı alternatif bağlantı rotaları, ithalat, ihracat gibi yoğun ticari faaliyetleri sayesinde Ceneviz ve Venedikliler başta olmak üzere birçok yabancı devletin ve tüccarın ilgisini çekmiştir. Bundan dolayı Kent merkezindeki dükkânlar, mağazalar, eczaneler, ticarethaneler ve imalathanelerin önemli bir kısmı yabancılara aitti. Anadolu'dan ve yabancı devletlerden gelen Müslüman ve Hristiyan tüccarlar, eczacılar, doktorlar, mevsimlik işçiler, hamallar, kayıkçılar, meslek erbabından oluşan yoğun bir yabancı nüfus Trabzon kent merkezinde ikamet etmekteydi. 1800'lerden itibaren seyyahlar, doğa bilimciler, araştırmacılar, ticaret komiserlikleri Karadeniz kentlerine yoğun ilgi duymaya başladılar. Akabinde Fransa, Britanya, Avusturya, İtalya, İran, Rusya Trabzon'da konsolosluk açmıştır. Tanzimat uygulamalarıyla birlikte temizlik, aydınlatma, ulaşım, çevre sağlığı gibi beledi hizmetleri sağlayacak düzenlemeler yapıldı. Liman idaresi, deniz fenerleri, karantina yerleri, hastaneler, gümrük binalarının ihdas edilmesi, kadastro çalışmaları, arazi düzenlemeleri yapıldı. Buna bağlı olarak arazilerin kıymeti hızlı şekilde artışa geçti. Kuyumculuk, bakırcılık, sarraflık, taş işçiliği, marangozluk, terzi, ayakkabıcılık gibi zanaat kolları, gıda, dericilik, boyahane, mensucat, değirmencilik yanı sıra birçok imalat sektörü hızla gelişmeye başlamıştır. Bu gelişmeler tarihi bir liman kenti olan Trabzon'un sosyo-kültürel, iktisadi ve demografik yapısını derinden etkilemiştir. Tanzimat ve Islahat reformlarıyla birlikte Osmanlı toplum yapısındaki değişime bağlı olarak Gayrimüslimlerin siyasi, iktisadi ve sosyal hayatta öne çıkmaları ivme kazanmıştır. Modern kapitalist sistemin bir uzantısı olan uluslararası ticaret ve yabancı sermaye liman kentlerindeki iktisadi ve sosyal dönüşümün kilometre taşları olmuştur. Karadeniz sahil kentlerindeki değişim dalgası ve ticari fırsatlar göçleri hızlandırmış, buna bağlı olarak nahiyelerden, kazalardan ve Anadolu'nun farklı kentlerinden sahillere doğru göç hareketini tetiklemiştir. Ticaret ve göçler liman kentlerinde 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren demografik yapıyı dönüştüren en önemli dinamiklerden birisi olmuştur. Salgın hastalıklar, savaşlar, kuraklık-kıtlık, Osmanlı Devleti'ndeki askerlik uygulamaları, yabancı sermaye, göçler, Gayrimüslimlerin tekeline geçen uluslararası ticaret Müslüman nüfusu sistemin dışına çıkarmış ve zamanla olumsuz yönde etkilenmiştir. Bu dönemde özellikle Müslüman nüfus düşüşe Hristiyan nüfus ise alışlagelmişin ve rutinin dışında yükselişe geçmiştir. Bu gelişmelere bağlı olarak kent merkezinin sosyo-kültürel dokusu yarım asır öncesine göre

değişmiştir. Çalışma kapsamında 19. yüzyıldan 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar olan süreçte sosyo-kültürel, iktisadi gelişmeler ekseninde Trabzon kent merkezinin demografik yapısı ele alınmıştır. Yöntem olarak örneklem, nitel analiz ve değerlendirmelerden hareketle çıkarımlara varma metodolojisi benimsenmiştir. Osmanlı, İngiliz ve Fransız ana kaynakları temelinde Trabzon kent nüfusunun yaklaşık yüzyıllık değişim ve dönüşüm süreci istatistikler üzerinden analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Doğu Karadeniz, Trabzon, Liman Kentler, Göçler, Salgın Hastalıklar, Sosyal ve Demografik Yapı, Hristiyan Nüfus, Değişim-Dönüşüm.

Increase of Christian Population in Trabzon City Center and its Reasons

Abstract

Trabzon, one of the routes opening to the Black Sea Coast of Anatolia, has a strategic location in terms of land and sea transportation. The transportation network extending from the Caucasus to Hazar, Erzurum-Tabriz line and Iran brings the port city of Trabzon to the fore. The transportation and trade potential between the north-south Black Sea ports, including Crimea, Odessa, Constanta and Sevastopol, made Trabzon even more important in political and military terms. The port of Trabzon was of critical importance in transporting wheat and other commodities imported from Russia and Crimea to both Anatolian cities and the capital İstanbul. Animal and agricultural products such as wheat, flour, leather, honey and butter produced in Sivas, Erzurum, Kayseri, Amasya, Tokat and other Anatolian cities were transported to the Black Sea Coast via Trabzon by various means and from there they were exported to different places by ships. Even before the Black Sea was opened to international trade, the Trabzon port attracted the attention of many foreign states and Merchants, especially the Genoese and Venetians, thanks to its alternative connection routs and intensive commercial activities such as import and export. For this reason, a significant portion of the shops, stores, pharmacies, commercial establishments and manufacturing plants in the city center belonged to foreigners. A large foreign population consisting of Muslim and Christian Merchants, pharmacists, doctors, seasonal workers, porters, boatmen and professionals coming from Anatolia and foreign states resided in the city center of Trabzon. From the 1800s onwards, travelers, naturalists, researchers and trade Commissioners began to take a keen interest in the Black Sea cities. Subsequently, France, Britain, Austria, Italy, Iran and Russia opened consulates in Trabzon. Along with the Tanzimat practices, regulations were made to provide municipal services such as cleaning, lighting, transportation, and environmental health. Port administration, lighthouses,

quarantine areas, hospitals, customs buildings were established, cadastral Works and land arrangements were made. Accordingly, the value of land began to increase rapidly. Crafts such as jewelry, Coppersmithing, Money-changing, stonemasonry, carpentry, tailoring, shoemaking, as well as food, leather, dyeing, textiles, milling, and many manufacturing sectors began to develop rapidly. These developments have deeply affected the socio-cultural, economic and demographic structure of Trabzon, a historical port city. With the Tanzimat and Islahat reforms, the rise of non-Muslims to prominence in political, economic and social life gained momentum due to the changes in the Ottoman social structure. International Trade and foreign capital, an extension of the modern capitalist system, have been the milestones of economic and social transformation in port cities. The wave of change and commercial opportunities in the Black Sea coastal cities accelerated Migration, and accordingly triggered Migration from the townships, districts and different cities of Anatolia to the Coast. Trade and migration have been one of the most important dynamics that transformed the demographic structure in port cities since the Second half of the 19th century. Epidemic diseases, wars, drought and famine, military practices in the Ottoman Empire, foreign capital, migrations, and international trade monopolized by non-Muslim have excluded the Muslim population from the system and have been negatively affected over time. During this period, the Muslim population in particular began to Decline, While the Christian population rose outside of the norm and routine. Depending on these developments, the socia-cultural texture of the city center has changed compared to half a century ago. Within the scope of the study, the demographic structure of Trabzon city center was discussed in terms of socia-cultural and economic developments from the 19th century to the first quarter of the 20th century. As a method, the methodology of reaching inferences based on sampling, qualitative analysis and evaluations was adopted. Based on Ottoman, British and French primary sources, the nearly century-long change and transformation process of the Trabzon urban population was analyzed through statistics.

Keywords: Eastern Black Sea Region, Trabzon, Port Cities, Migrations, Epidemic Diseases, Social and Demographic Structure, Christian Population, Change-Transformation.

Giriş

Levant coğrafyası 17. yüzyılın sonunda Dünya ekonomisiyle bütünleşmesini kısmen de olsa tamamlamıştı. Fakat aynı dönemde Karadeniz havzası siyasi, askeri ve iktisadi olarak mahrem mahiyette

kendine has bir konumdaydı. Batılı devletlerin Karadeniz üzerindeki emellerine pek güvenmeyen Osmanlı Devleti, 1774 yılına kadar Karadeniz'deki ulaşım ve iktisadi faaliyetleri kontrol altında tutmuştur. Ancak Osmanlı-Rus rekabeti 1774'den itibaren yeni bir boyut kazanmıştır. Rusların Küçük Kaynarca antlaşmasıyla elde ettikleri siyasi imtiyazları kullanarak Karadeniz'i uluslararası ticarete açmaları Karadeniz kıyı kentlerinin iktisadi ve sosyal gelişimini derinden etkilemiştir. Deniz ticaretine hayli ihtiyaç duyan Rusya'nın devreye girmesiyle bu iç deniz Fransa, Britanya ve Avusturya gibi Avrupalı devletlere açık hale getirildi. Rus Çarları hâkimiyetleri altındaki tüm Karadeniz kıyılarını serbest liman haline getirmek için gayret gösterdiler. Bu politika Karadeniz'in kuzey kıyısındaki iskele kasabalarında hızlı bir değişim sürecini başlattı.¹ Kıyı kasabaları hinterlandı ile olan güçlü bağları sayesinde kısa sürede sosyal ve ekonomik olarak birer liman kentine dönüştü. Bu gelişmeler Karadeniz'e sahilgar olan Osmanlı kıyı kentlerini olumlu yönde etkiledi ve Gayrimüslimleri cezp etmeye başladı. Avrupa eksenli gelişmeler ve Rusya faktörünün devreye girmesiyle birlikte yeni bir döneme kapı aralanmıştır. Güney Karadeniz kentlerindeki dönüşüm süreci Anadolu Karadeniz'i kasabalarına da yansımıştır. Uluslararası ticarete kapalı olmasından dolayı iktisadi atalet dönemi 18. yüzyılın sonundan itibaren yeniden canlanma sürecine girmiştir. Trabzon'un kıyı kesiminde yer alan köy, kasaba ve kazalar hızlı bir değişim ve dönüşüm yaşamaya başlamıştır. Batı sermayesinin öncüleri olarak kabul edilen seyyahlar, konsoloslar, araştırmacılar, haritacılar, ticari komiserlikler ve fırsatçı sermayedarlar İstanbul'dan Batum yönüne doğru kıyı kasabalara yayılmaya ve yerleşmeye başladılar. Batılı müteşebbislerin ilk irtibat kurduğu kesimler şüphesiz din kardeşliği anlayışıyla Osmanlı tebaası Gayrimüslimler oldu.² Hristiyanların askerlikten muaf olmaları³, timar sahibi olamamaları, Tanzimat'a kadar memurluk haklarının kısıtlı

¹ Henri Deherain, "Les Premiers Consuls de France sur la Cote Septentrionale de l'Anatolie", *Revue de l'Historie des Colonies Françaises*, III. eme Anne, l'ere Tri-mestre, Paris 1924, s. 362-372.

² Eric Schnakenbourg, "Genese d'un nouveau Commerce: La France et l'ouverture du marche russ par la mer Noire dans la seconde moitie du XVIII e Siecle", *Cahiers de la Mediterranee*, 83/2011, s. 309-325.

³ Ufuk Gülsoy, *Cizyeden Vatandaşlığa Osmanlı'nın Gayrimüslim Askerleri*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 21.

olmasıyla⁴ bu unsurlar zanaat, ticaret ve denizcilikte tecrübe sahibi olmuşlardır. Bu nedenle yabancı sermaye ve konsoloslar uluslararası ticarete Gayrimüslimleri tercih etmişlerdi.⁵ Osmanlı'nın en uzun ve acılı son yüzyılında Müslüman genç nüfusun büyük bir kısmının uzun süreli savaşlarda kaybedilmesi doğurganlık oranlarını da etkiledi.⁶

Trabzon kent nüfusunun 19. yüzyıl öncesi genel hatlarının belirlenmesi demografik değişimin tarihi niteliği açısından önemlidir. Osmanlı'nın genel nüfus yapısıyla alakalı en erken bilgi kaynakları (15-16. yüzyıldan itibaren) muayyen sürelerle tekrarlanan tahrir kayıtlarıdır. Tahrir defterleri malî, içtimai, idari, iktisadi ve demografik açıdan son derece kıymetli bilgiler ihtiva etmektedir.⁷ Belli bir dönemden sonra tahrir sisteminin işlerliğini yitirmesi üzerine avarız ve cizye mükelleflerinin tahriri ağırlık kazanmıştır. Avarız ve cizye defterleri nüfus verileri açısından zengin içeriğe sahip olmasa da önemli kaynaklardır. Fakat 17-18. yüzyıl kaynakları ülke nüfusunun genel vaziyetini yansıtacak nitelikte olmadığı gibi belirsiz bir dönem olarak da addedilmektedir.⁸ Erken dönem nüfus kaynaklarının yetersizliğine rağmen özellikle belli başlı kentlerin tahmini ölçekte de olsa geçmiş yıllara ait nüfus rakamlarını belirlemek mümkündür. Bu bağlamda 1554'te Trabzon şehir merkezinde Müslümanlar 25 mahallede 574 hane ve 142 mücerred, Hristiyanlar ise 9 mahallede 674 hane ve 278 mücerred olmak üzere tahmini toplam 6525 nüfustan oluşmaktaydı. 1583'te ise şehirde Müslümanlara ait 28 mahalle bulunmaktadır. Bu mahallelerde ikamet edenler ise 1134 hane ve 103 nefer kale görevlilerinden oluşmaktaydı. Hristiyanlar ise 20 mahallede

⁴ Cahit Külekçi, *İmtiyazlar Bağlamında Osmanlı Devleti'nde Ermeniler*, Dün Bugün Yarın Yayınları, İstanbul 2017, s. 175-176; ayrıntılı bilgi için bkz. Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, TTK Yayınları, Ankara 1996.

⁵ Jacques Thobie, *La France, l'Europe et l'est Méditerranéen Depuis Deux Siecles; Economie, Finance, Diplomatie*, Isis Yayınları, İstanbul 2007, s. 101-103.

⁶ Gülsoy, *Cizyeden Vatandaşlığa Osmanlı'nın...*, s. 113.

⁷ Ömer Lütfi Barkan, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, 10 (Aralık 2010), s. 9.

⁸ Cem Behar, "Osmanlı Nüfus İstatistikleri ve 1831 Sonrası Modernleşmesi", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, İstatistik Kurumu Yayınları, Ankara 2000, s. 66-67; Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, (Çev. Serap Yılmaz), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997, s. 119.

ikamet eden iki topluluktan (Ermeni-Rum) oluşan 980 hane ve 1 müccered nüfustan ibaretti. Bu dönemde şehir nüfusu yaklaşık olarak 11000 nüfusa tekabül etmekteydi. Mevcut verilere göre şehir nüfusunun yaklaşık %55'ni (6100 nefer) Müslümanlar, %45'ni ise (4900) Hristiyanlar oluşturmaktaydı.⁹ 17. yüzyılda şehirde yaşayan Müslümanların 8-10 bin civarında olduğu, Gayrimüslimlerin ise yaklaşık olarak 5250 kişiden oluştuğu tahmin edilmektedir. Zamanla şehirdeki nüfus yapısı değişime uğramıştır. Bu minvalde 1684 tarihli cizye kayıtlarına göre 14 mahallede toplam 310 cizye¹⁰ hanesi bulunmaktaydı. Toplam hane sayısının dağılımı ise şöyledir: Ermeniler 80 hane, diğer Hristiyanlar ise 230 haneden oluşmaktaydı.¹¹

Kentte 1731'de Müslümanlar 28 mahallede ikamet etmekteyken, Gayrimüslimlere ait 9 mahalle bulunmaktaydı. Ermeniler iki mahallede ikamet etmekteydi. Kent merkezinde 1795 yılında 32 mahallede mütemekkin 1349 hane ve 7000 nefer Müslüman olduğu, Gayrimüslimlerin ise 4 veya 5 bin civarında bir nüfusa tekabül ettiği tahmin edilmektedir.¹² Nihai noktada aradan geçen yaklaşık iki yüz yıllık sürede kentte ikamet eden nüfus yapısını yeniden değerlendirmek gerekir. 16. yüzyılın ilk yarısında Müslümanlar hane olarak nüfusun %46'sını, Hristiyanlar ise %54'nü oluşturmaktayken, 17. yüzyılın sonlarında nüfusun dağılım oranları değişmiştir. Buna göre Müslümanlar nüfusun %58'ini, Hristiyanlar %42'sini teşkil etmektedir. Bu verilere göre Müslüman nüfusta önemli bir artış yaşandığı tespit edilmektedir. Ülke genelindeki nüfusun kayıt altına alınması ve vatandaşlık hizmetlerinin sistemli hale getirilmesi noktasında 19.

⁹ Hanefi Bostan, "XV.-XIX. Yüzyıllarda Trabzon Şehir Nüfusu, Nüfusun Yükselişi ve Düşüş Nedenleri", *Avrasya Uluslararası Araştırma Dergisi*, 6/13 (Mayıs 2018), s. 123.

¹⁰ Avarız hane vergisinden muaf olanlar; askeri zümre, tüccarlar, camii, zaviye görevlileri, muhassıl, amil, vakıf reayası, pir-i fâni, kör, topal. Benzer şekilde aynı durumda olan kişilerden cizye vergisi de alınmamaktaydı. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Levent Küçük, *Osmanlı Vergi Hukukunda Avarız Kavramı ve Avarızın İdaredeki Rolü*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2007.

¹¹ Bostan, a. g. m, s. 132-133.

¹² Miraç Tosun, *XVIII. Yüzyıl Trabzon'unda Cemaatlerarası İlişkiler*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2013, s. 30-31, 35, 40, 54; Turan Açık, *Gelenek ve Modernlik Arasında Bir Osmanlı Şehri: 17. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon'da Siyaset*, Basılmamış Doktora Tezi, Trabzon 2012, s. 190, 285; Kenan İnan, *Onyedinci Yüzyıl Ortalarında Trabzon'da Sosyal ve İktisadi Hayat*, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Trabzon 2013, s. 236.

yüzyıldan itibaren bazı gelişmeler vardır. Öncelikle bölgede bulunan yabancı konsolosluklar, uzmanlar, seyyahlar ve misyon temsilciliklerinin kendi çabalarıyla elde ettikleri nüfus bilgileri yaygınlık kazanmıştır. Osmanlı Devleti, Tanzimat reformları kapsamında ülke gelinde erkek nüfusun kayıt altına alınmasına yönelik 1831 yılında modern anlamda ilk nüfus sayımını yapmak için harekete geçmiştir. Akabinde ise farklı dönemlerde nüfus sayımları yapılmıştır.¹³ Ayrıca devlet ve vilayet salnamelerinde nüfusla ilgili istatistikler yıllık olarak yayınlanmıştır. Kaza ve vilayet merkezlerindeki nüfus müdürlükleri nüfus kayıtlarını düzenli şekilde oluşturmaya başlamıştır. Bu gelişmelere bağlı olarak birçok kentin tarihi, kültürel, sosyal, ekonomik yapısıyla ilgili bilgi veren yerli ve yabancı kaynaklarda artışlar söz konusudur. Batılı seyyahların gözlemlerini yansıtan seyahatnameler ve diplomatik kurumlar tarafından hazırlanan konsolosluk raporları, yabancı devletlere ait şark ticaret yıllıkları, sistemli mahiyet kazanan nüfus sayımları, Merkez ve taşradaki bürokratik birimlerce kaleme alınan nüfus cetvelleri ve diğer muhtelif kaynaklar artış göstermiştir. Bu kaynaklar nüfus istatistikleri açısından kıymetli bilgiler ihtiva etmekle birlikte demografik araştırmalarda çok yönlü değerlendirme fırsatı sunmaktadır. Fakat sosyal ve demografik yapılara dair verilerin nasıl ve hangi ölçütlere göre değerlendirileceği tartışmaya açık bir meseledir. Bu anlamda nüfus üzerinde etkili olan sosyo-kültürel dinamiklerin yanı sıra yerleşim alanlarının dönem itibarıyla idari-coğrafi taksimatının da dikkate alınarak tetkik edilmesi gerekmektedir. Demografik bilgi kaynakları ve öne çıkan araştırma eğilimlerine yönelik kısa bir değerlendirmeden sonra Trabzon kent merkezinin demografik yapısı ele alınacaktır. Karadeniz Bölgesi'nin genelinde 17-18. yüzyıllarda hüküm süren sosyal ve iktisadi durağanlık 19. yüzyıldaki siyasi, ekonomik ve askeri gelişmelerle birlikte yeni bir döneme girmiştir. Bu gelişmelerin yanı sıra kentteki iktisadi imkânlar ve Tanzimat uygulamalarıyla birlikte yüzyılın ortalarından itibaren Trabzon'da nüfus hareketlerinde dikkat çekici gelişmeler yaşanmıştır. Siyasi gelişmelerle birlikte yeni ekonomik fırsatlar ve ticari eğilimler ortaya çıkmaya başlamıştır.

¹³ Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu:1830-1914*, (Çev. B. Tırnakçı), I. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul 2010 s. 61, 84.

Batılı devletler Karadeniz havzasındaki ticaretten faydalanmak için 19. yüzyıldan itibaren adeta birbirleriyle yarış içerisine girmişlerdi. Bu rekabetin bir yansıması da ulaşım ve ticaret açısından stratejik konumdaki kentlerde konsolosluklar açma teşebbüsleridir. Hristiyan devletler konsolosluklar vasıtasıyla ticari ve siyasi faaliyetleri birlikte yürüterek önemli kazanımlar elde etmişlerdi. Kente gelen konsolosların en önemli görevlerinden biri bulunduğu kentin sosyo-kültürel, ekonomik ve ticari yapısı hakkında düzenli raporlar hazırlamaktı. Konsoloslar, elde ettikleri bilgiler doğrultusunda kendi ülkelerinden gelen tüccar ve yatırımcılara alan açmaktaydılar. Yabancı tüccar ve müteşebbisler bölgede iş ortaklığı gerçekleştirebilecek tecrübeli unsurlar ile münasebet kurmaya yönelik faaliyetler içerisine girmişlerdi. 19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren artış gösteren konsoloslar bu türden hedef kitlelerin ve kentlerin nüfusu hakkında önemli bilgiler ihtiva eden raporlar tutmuşlar ya da hazırlatmışlardır.¹⁴ Bu anlamda demografik kaynakların yerli-yabancı düzeyde artış göstermesi mukayeseli kaynak kullanımı açısından da önemli bir gelişme olmuştur.

19. Yüzyılın İlk Yarısına Kadar Trabzon Kent Merkezinin Nüfus Yapısı.

Trabzon vilayetinin 19. yüzyıldaki demografik yapısı hakkında konsolos ve seyyahlar ayrıntılı bilgiler vermektedir. Fransa'nın Trabzon Konsolosu Dupre'ye göre 1803'te kentte 12000 Türk, 2500 Rum ve 1500 Ermeni olmak üzere toplam 16 bin nüfus bulunmaktadır.¹⁵ Kent nüfusunun dağılım oranı şöyledir; Müslümanlar %75, Rumlar %16, Ermeniler %9'luk payı oluşturmaktadır. Buna göre yüzyılın başında kent merkezinde Türkler oransal olarak nüfusun çoğunluğunu teşkil etmektedir. Kinneir, (1813-1814) ayrıntı belirtmeksizin (Türk, Rum, Ermeni, Gürcü, Çerkez, Tatar, Yahudi, Mingrel) genel nüfus miktarını 15 bin olarak belirtir.¹⁶ Misyoner seyyah Smith, kent merkezinde (1833)

¹⁴ Konsoloslukların açılması hakkında bkz. Ayşegül Kuş, "Yabancıların Gözüyle 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon'da Konsolosluklar", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 26 (2014), s. 163-184.

¹⁵ AMAEF, Paris, *Correspondance Consulaire et Commerciale Trebizonde*, c. I, Dupre'den Talleyrant'a 2 Nivose 12/24 Aralık 1803.

¹⁶ John Mac Donald Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia, and Koordistan, in the Years 1813 and 1814*, Elibron Classics, London 1818, s. 341.

Müslümanların 3500-4000, Rumların 500, Ermenilerin 250, Katoliklerin 80-90 haneden oluştuğunu ve toplam 15 bin civarında nüfus ihtimalinden bahsetmektedir.¹⁷ Fransız Konsolosu Outrey, 1833'de kentten fiziki tasvirini yaparak kent merkezinde 25 bin kadar nüfusun ikamet ettiğini vurgulamaktadır.¹⁸ İngiliz Konsolosu J. Brant (1835) kent merkezinde 25-30 bin nüfus olabileceğini öngörmektedir. Nüfusun dini gruplara göre dağılımını ise 20-24 bin Müslüman (Türk, Laz, Tatar, Çerkez, Kürt ve şehirde yerleşik olan İranlı tüccarlar), 3-4 bin Rum, 1500-2000 kadar Ermeni şeklinde belirtmektedir.¹⁹ Kent nüfusuna yönelik mülhazalar nüfus defterleriyle kıyaslandığında konsolos Outrey ve J. Brant'ın isabetli tespitlerde buldukları anlaşılmaktadır. Çünkü 1831 sayımına göre Trabzon kent merkezinde 10585 erkek nüfus bulunmaktadır. Bu rakamlara erkek sayısı kadar kadın nüfus eklendiğinde Müslüman ve Hristiyan olmak üzere toplam 21170 nüfus olması muhtemeldir.²⁰ Ayrıca kentte bulunan paşa sekbanları, muhacirler, misafirler ve tüccarların da önemli bir sayıya ulaştığı bilinmektedir. Kent nüfusuna bu rakamlar da ilave edildiği takdirde 1835 yılında yaklaşık 25 bin nüfustan bahsetmek mümkündür. Bu anlamda Fransız ve İngiliz konsolosların kent merkezi hakkında vermiş oldukları nüfus rakamları tutarlı iken, buna mukabil seyyahların rakamları büyük oranda farklılık göstermektedir. Amerikalı misyoner Horatio Southgate, şehir nüfusuna dair biraz daha farklı rakamlardan bahsetmektedir. Seyyah, 1837'de Müslümanların kale içinde (5 bin hane) 24-25 bin kişiye denk gelen bir nüfusa sahip olduğunu, kale dışında ise 2500 Rum, 1200 Ermeni, 300 Katolik Ermeni ve Frenk olmak üzere yaklaşık 27 bin nüfusun olduğunu belirtmektedir.²¹ Southgate'in verdiği rakamlara göre kent merkezinde Müslümanlar %86, Rumlar %9, Ermeniler %4, Katolikler %1'lik orana sahiptir. Bu veriler ile 19. yüzyılın

¹⁷ Eli Smith, *Researches of the Rev. E. Smith and H. G. H. Dwight in Armenia Including A Journey Thorough Asia Minor and into Georgia and Persia with A Visit to the Nestorian and Chaldean Chiristians of Oormiah and Salmas*, II, New York, 1833, s. 322.

¹⁸ AMAEF, Nantes, *Constantinople, Ambassade, Serie D, Trebizonde*, c. 3, Notice sur Trebizonde, 1 Haziran 1833.

¹⁹ James Brant, "Journey Through a Part of Armenia and Asia Minor, in the Year 1835", *Journal of the Royal Geographical Society of London*, 6 (1836), s. 190.

²⁰ BOA, NFS. d. 1100/1127, H.1250/1835.

²¹ Horatio Southgate, *Narrative of A Tour Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia*, I, London 1840, s.153.

hemen başındaki nüfus rakamları (Fransız konsolosu Dupre'nin 1803 yılı) mukayese edildiğinde Müslüman nüfus önemli miktarda artış gösterirken, Rum ve Ermeni nüfus ise düşüşe geçmiştir.

Seyyah Texier, (1839) kent nüfusunu hane sayısına göre belirlemiştir. Texier'e göre kentte 6 bin Müslüman, 1500 Rum, 500 Ermeni olmak üzere toplam 8 bin hane bulunmaktadır.²² Seyyah Ainsworth, (1840) bazı Avrupalı kaynaklara atıf yaparak şehir nüfusunu 25 bin olarak vermektedir.²³ Bölgede araştırmalar yapan ve Trabzon'da bir müddet ikamet eden Alman asıllı Fallmerayer, doğu dünyasında nüfus tespiti yapmanın en uygun yolunun ev/hane sayılarından hareketle tahmin edilebileceğini, zira her ailenin ayrı bir hane/çatı teşkil ettiğini belirtir. Seyyah, şehirde bulunan Başpiskopos Konstantin'i referans (1840) olarak hane sayılarına göre 30-33 bin arası bir nüfustan bahsetmektedir. Fallmerayer, kentteki hane sayılarını ayrıntılı olarak belirtmektedir; Türkler 5 bin, Rum 400, Ermeni 300, Katolik Ermeni ve Frenkler ise 98 haneden oluşmaktadır.²⁴ Seyyah Koch, benzer rakamlar üzerinden hareketle 6 bin haneden oluşan (1843) şehir nüfusunu 30 bin olarak vermektedir. Seyyahın, dini gruplara göre hane dağılımı ise diğerlerinden farklılık göstermektedir. Seyyah'a göre hane dağılımı şöyledir; Müslüman 3200, Ermeni 1500, Rum 1000, İtalyan kökenli 300 hane şeklindedir. Koch'un daha önceki tüm nüfus verilerinin aksine Müslümanlardan sonra ikinci sırada bulunan Rumların yerine Ermenileri daha fazla göstermesi dikkat çekici bir durumdur.²⁵ Bunun bilinçli bir çarpıtma mı yoksa sağlam kaynaklara dayandırılmadan ileri sürüldüğü tartışmaya açıktır. Kırım Savaşı sırasında bölgeye gelen Sandwith, kent merkezinin nüfusu hakkında sağlam kaynaklara sahip olmadığını, nüfusun dini gruplara göre dağılım oranlarının belirsiz olduğunu ve muhtemel nüfusun 20 binden fazla

²² Charles Texier, *Küçük Asya: Coğrafyası, Tarihi ve Akeolojisi*, C. II, (Çev. Ali Suat; sad. Musa Yıldız), Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara 2002, s. 159.

²³ William Francis Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea, and Armenia*, II, London 1842, s. 399-400.

²⁴ J. Philip Fallmerayer, *Doğu'dan Fragmanlar*, (Çev. Hüseyin Salihoğlu), İmge Yayınevi, Ankara 2002, s. 55.

²⁵ Mustafa Aydın, "Alman Seyyahı Karl Koch'un 1843 Yılına Ait Trabzon İzlenimleri", *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, (6-8 Kasım 1998), (Haz. Kemal Çiçek, Hikmet Öksüz vd), Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Trabzon 1999, s. 415.

olabileceğini belirtmektedir.²⁶ Kent nüfusunun yapısı ve miktarı hakkında birbirinden çok farklı rakamların olmasının sebepleri arasında özellikle seyyahların idari taksimata pek dikkat etmeden varsayımda bulunmaları ciddi eksiklik teşkil etmektedir. Trabzon kent nüfusunun belli tarihlerden itibaren sürekli ani iniş-çıkış eğilimi sergilemesinin temel nedenlerinden birisi savaşlar sonucu oluşan sürekli bir mobilizasyon durumudur. Nitekim 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sonucu Balkanlar ve Kafkaslardan Anadolu'ya yoğun göç dalgası başlamıştır. Edirne Antlaşmasıyla Ruslara bırakılan Kars ve Ardahan tarafından Trabzon'a gelen göçmenler şehirdeki Türk nüfusun yükselmesinde etkili olmuştur.²⁷ Trabzon kent nüfusunun dini gruplara göre dağılımını yansıtan istatistikler tablo şeklinde aşağıda yer almaktadır.

Tablo 1: Seyyah ve Konsolos Raporlarına Göre Trabzon Kent Nüfusu (Kaynak: İlgili yıllara ait seyahatnameler ve konsolos raporları).

Yıl	Nüfus Kaynağı	Müslim	Rum	Ermeni	Katolik	Toplam
1803	P. Dupré ²⁸	12000	2500	1500	---	16000
1813	J. M. Kinneir, s. 341	---	---	---	---	15000
1833	Smith, s. 322	3500-4000 hane	500 hane	250 hane	80-90	15000
1833	Outrey ²⁹	---	---	---	---	25000
1835	J. Brant ³⁰	20000-24000	3500-4000	1500-2000	---	25-30000
1837	H. Southgate, s. 153.	23000	2.500	1200	300	27000
1840	Ainsworth, s.399-400	---	---	---	---	25000
1840	Fallmerayer, s. 55	5000 hane	400 hane	300 hane	98	30-33000
1843	Koch ³¹	---	---	---	---	30000

²⁶ Humphry Sandwith, *A Narrative of the Siege of Kars and of the Six Months' Resistance by the Turkish Garrison Under General Williams to the Russian Army*, London 1856, s. 17.

²⁷ Fallmerayer, a. g. e, s. 55.

²⁸ AMAEF, Paris, *Correspondance Consulaire et Commerciale Trebizonde*, C. 1, Dupre'den Talleyrant'a 2 Nivose 12/24 Aralık 1803.

²⁹ AMAEF, Nantes, *Constantinople, Ambassade*, Serie D, Trebizonde, C. 3, Notice sur Trebizonde, 1 Haziran 1833.

³⁰ Brant, a. g. m, s. 190.

1854	H. Sandwith, s. 17.	---	---	---	---	20000
------	---------------------	-----	-----	-----	-----	-------

Tablo 1’de görüldüğü üzere Trabzon kent nüfusu hakkında seyyahların ileri sürdüğü nüfus tahminleri birbirinden farklıdır. 1831-1835 arası dönemde Trabzon kent merkezi için genel kabul gören nüfus miktarı 25-30 bin civarında tahmin edilmektedir. 25-30 bin arası rakamlar 1831 nüfus sayımıyla da tutarlılık göstermektedir. Fakat 30 binin üzerindeki nüfus rakamları merkez kaza geneline denk gelmektedir. Bölgede çeşitli vesilelerle araştırma yapan seyyahların nüfus tespitlerinde farklı rakamların olmasının sebebi nahiye ve kazaların idari taksimatına yeterince önem vermeden tahminlerde bulunmalarıdır. Özellikle seyyahların, şehirdeki günlük hareketliliği ve göçmenleri de dikkate alarak yüksek tahminler yaptıkları söylenebilir. Ayrıca bazı konsolosların ve seyyahların 1881 yılından önceki nüfus rakamlarını belirtirken kadın sayılarını hesaba kattıkları da müşahede edilmektedir. Osmanlı Devleti’nde genel nüfus sayımlarında 1881 yılına kadar kadın nüfus istatistiklerde yer almamaktadır. Bu nedenle aynı döneme denk gelen yerli ve yabancı nüfus istatistikleri arasındaki belirgin farklar göze çarpmaktadır.

1831 Nüfus Sayımına Göre Trabzon Kent Merkezi ve Kaza Nüfusunun Dağılımı.

Trabzon kent merkezinin 19. yüzyıldan itibaren demografik ve sosyo-kültürel değişimini değerlendirmeye katkı sağlayacak temel kaynaklar arasında (1831 sayımı) genel nüfus istatistikleri önemli bir yer teşkil etmektedir. Modern anlamda yapılan ilk nüfus sayımı bazı eksikliklerine rağmen resmi olarak başvurulacak en mühim veri kaynaklarıdır. Bu nedenle kent merkezi ve merkez kazada mütemekkin nüfus rakamlarının tespiti noktasında nüfus defterleri kritik öneme sahiptir.³² Trabzon kent merkezi ve kazalarda mütemekkin Müslüman ve Hristiyan nüfus istatistikleri belli periyotlar halinde tanzim edildi. Kent merkezi ve diğer yerleşim birimlerine ait istatistikler aşağıda yer almaktadır.

³¹ Aydın, a. g. m, s. 415.

³² Trabzon kent ve kaza genelindeki nüfus dağılımları hakkında bkz. Erdal Hürol, *19. Yüzyılda Trabzon, Samsun, Giresun ve Ordu Kentlerinde Hristiyan Nüfusun Yükselişi*, Basılmamış Doktora Tezi, Ordu 2024, s. 41-72.

Tablo 2: Trabzon Merkez ve Kazaların (1831sayımına göre) Genel Nüfusu.

Trabzon Sancak ³³	Müslim	Mah	Köy	Rum	Ermeni	Katolik	Kadın/erkek Tahmini Nüfus
Trabzon Merkez ³⁴	7567	34	---	1792	921	305	21170
Trabzon Mrk Kaza	15163	34	44	3492	1758	---	41436
Vakf-ı Sagir	1254	---	9	1342	362	---	5916
Tonya Nahiyesi	1970	---	11	---	---	---	3940
Yomra Nahiyesi	4372	---	24	358	475	---	10410
Akçaabat kazası	8642	3	82	1755	846	---	22486
Vakf-ı Kebir kazası	7007	3	90	---	---	---	14014
Görele kazası	4986	---	25	---	---	---	9972
Sürmene kazası	11757	---	56	996	444	---	26394
Of kazası	18226	---	87	306	---	---	37064
Toplam	65781	40	384	6549	3048	305	151366

Tablo 3: Trabzon Kent Merkezi Müslümanların İkamet Ettiği Mahalleler (BOA, NFS. d. 1149, H.1250/1835, varak: 2-149)

Orta hisar	Ayafilya/Çömlekçi	Makara	Kasım Ağa	Amasya
Camii Kebir	Mahi Aladdin/Zişonlik	Ayasofya	Molla Siyah	Hoca Halil
Musa Paşa	Hasan Ağa Mescidi	Baba Pazar	Debbağhane	Kindinar
Şirin Hatun	Kavak Meydanı	Faros	İmaret	Boztepe-i Bâla
Bayrambey	Molla Halil	Eksotha	Yeni Cuma	Boztepe-i Zîr
Kale/Kule	Saçlı Hoca	Tekfur Çayırı	Tekye	Kemer kaya
Saray-ı Atik	Baba Zağnos	Ayafilibo	İskender Paşa	Çarşı/Han

³³ BOA, NFS. d. 1127/1129/1139/1040/1146/1147/1148/1149/1152/1155/1157/1159, H.1250/1835.

³⁴ BOA, NFS. d. 1149/1152, H.1250-1251/1835-1836.

Tablo 4: Trabzon Kent Merkezi Müslüman ve Hristiyanların Birlikte Yaşadığı Mahalleler (BOA, NFS. d. 1152, H.1251/1836, varak: 1-74)

Tozlu Çeşme	Berberoğlu	Kemer Kaya	Ayvasıl
Eksotla	Çömlekçi	Meydan	Hacı Kasım
İskender Paşa	Yeni Cuma		

Tablo 2’de yer alan istatistikler sadece erkek nüfus rakamlarını kapsamaktadır. Merkez kaza nüfusu (kent merkezi, Yomra, Tonya, Vakf-ı Sagir) yerleşim birimlerinden oluşmaktadır. Ancak zamanla idari sınırlar değişmiştir. Osmanlı’da 1881 yılına kadar kadın nüfus genel nüfus sayımlarına dâhil edilmemiştir. Bu nedenle herhangi bir yerleşim yerinin tahmini nüfusunu hesaplamak için iki farklı yöntem öne çıkmaktadır. Bu yöntemlerden ilki klasik dönem nüfus hesaplamalarında olduğu gibi hane sayısının beş ile çarpılmasıdır.³⁵ Fakat demografik araştırmacılara göre 19. yüzyıl kayıtlarında hanenin beşten daha fazla olabileceği öngörülmektedir.³⁶ Nüfus hesaplamasında kullanılan ikinci yöntem ise erkek nüfusu (erkek sayısını x2) çarparak muhtemel kadın-erkek rakamlarını tespit etmektir. Bu yöntem ile oluşturulan nüfus rakamları tablonun sağ tarafında bulunmaktadır. Trabzon, sancak merkezi (paşa sancağı) olduğundan dolayı mutasarrıf Haznedarzade Osman Paşa’nın daire (kapu) halkı ile katipleri, ağvanı, kavasları, Tatar ağası, rica hanecileri, sekban ve sair görevlilerden oluşan 452 kişilik maiyeti merkez nüfusa dâhil edilmiştir. Ayrıca Yomra nahiyesi civarında Osman Paşa’nın uhdesindeki çiftliklerde (9 karyede 2035 kişi) çalışanlar da nahiye rakamlarına eklenmiştir. Şehir merkezinde misafir-yabancı emekçi olan 82 reaya³⁷ kaydı bulunmaktadır. Kent nüfusunun sağlıklı şekilde

³⁵ Göyünc, Klasik dönemde vergi birimini ifade eden hane teriminin 19. yüzyılda ailenin eşdeğeri olarak görüldüğünü, anlam ve kapsam yönünden değişime uğradığını belirtmektedir. Bkz. Nejat Göyünc, “Hane Deyimi Hakkında”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 32 (1970), s. 331-348.

³⁶ Justin McCarthy, “Age Family and Migration in Nineteenth-Century Black Sea Province of the Ottoman Empire”, *International Journal of Middle East Studies*, 10/3 (2009), s. 309-323.

³⁷ Reaya terimi 19. yüzyılda genel olarak resmi anlamda Hristiyanlar için kullanılıyordu. Anadolu’da reaya terimi genelde Rum Ortodoksları ve Ermenileri (eğer Ermenilere ilişkin başka bir listeleme yoksa) kapsamaktadır. Buna karşılık geçmişte din farkı gözetilmeksizin tüm çiftçiler için kullanılmaktaydı. Bkz. Karpat, a. g. e, s. 244-245.

belirlenebilmesi için kale görevlileri, zabıt ve askerlerin de dikkate alınması gerekmektedir. Bu görevlilerin 19. yüzyıldaki miktarları hakkında net bir malumat bulunmamaktadır. Trabzon kent merkezinde (tablo 2) 1831 sayımına göre Müslümanlar büyük ekseriyetle %71'lik oran ile çoğunluğu oluşturmaktadır. Rumlar %17 ve müteakiben Ermeniler %9, Katolikler %3'lük oranı teşkil etmektedir. Kent nüfusu içerisinde 1835 yılında 305 Katolik nüfusun olması oldukça dikkat çekicidir. Bu durum Katolik misyonerlerin bölgede ne derece etkin olduklarını göstermektedir. Kent nüfusunun yıllara göre değişim istatistikleri aşağıda yer almaktadır.

Tablo 5: Trabzon Kent Nüfusunun Yıllara Göre Genel Durumu (1835-1927).

Yıl	Nüfus Kaynağı	Müslim	Rum	Ermeni	Katolik	Protestan	Toplam
1835	N. Def.(H.1250) ³⁸	7567	1792	921	305	---	10585
1847	N. Def.(H.1264) ³⁹	5375	1330	710	372	33	7820
1860	BA, MKT.UM/447 ⁴⁰	6007	2112	1350	434	44	9947
1869	TVS ⁴¹	5753	1776	1254	397	83	9263
1870	TVS, s. 88/89	5961	1603	1486	409	40 ⁴²	9499
1875	TVS, s. 99/100	6409	1630	1349	414	40 ⁴³	9842
1879	TVS, s. 116	6450	1799	1609	487	38	10383
1892	Cuinet, s. 42	19500	8200	6000	714	81	34495
1902	TVS, s. 338/339	20607	5069	7064	1436	94	34270
1904	TVS, s. 430/433	21071	5200	7121	1443	94	34929
1914	Issawy (1980),	13000	6000	7057	1443	94*	27594

³⁸ BOA, NFS. d. 1149/1152, H.1250/1835.

³⁹ BOA, NFS. d. 1164, H. 1264/1847.

⁴⁰ BOA, MKT. UM. 447/63/2, H.1277/1860.

⁴¹ *Trabzon Vilayet Salnamesi*, Sene H.1286/1869, Vilayet Matbaası, Trabzon, s. 64. (Bundan sonra TVS).

⁴² P. Minas Bijişkyan, *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası 1817-1819*, (Çev. Hrant D. Andreasyan), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1969, s. 135.

⁴³ Fisher Walpole, *The Ansaryii, (or Assassins) With Travels in the Further East in 1850-1851 Including a visit to Nineveh*, (II), Publisher, R. Bentley, London 1851, s. 227

*Tablo 6'da yer alan Issawy istatistiklerinde Katolik ve Protestan sayıları yoktur. Bu rakamlar vilayet salnamelerine göre oluşturuldu. TVS, sene H.1322/1904, Vilayet Matbaası, Trabzon, s. 430-433.

	s. 36						
1927	Devlet salnamesi ⁴⁴	40392	---	---	---	---	40392

Osmanlı Devleti, nüfus sayım-kayıt işlemlerini daha güvenilir ve kapsamlı hale getirmek için 1881 yılından itibaren gerçekleştirilen sayımlara kadın nüfusu da dâhil etmiştir. Bu nedenle 1881 yılına ait istatistiklerde (tablo 5) kent nüfusunun iki kat arttığı görülmektedir. Benzer şekilde vilayet salnamelerinde de 1881'den sonra kadın nüfus rakamları bulunmaktadır. Kent nüfusunun değişim eğilimini yansıtan 1915-1927 yılları arasında Hristiyan nüfus istatistiklerinin keskin şekilde dalgalanması ve akabinde düşüşe geçmesinin birçok nedeni bulunmaktadır. Özellikle 1914-1918 yıllarında savaş ortamını fırsat bilerek Anadolu'nun birçok yerinde Müslüman halka karşı isyan ve tedhiş hareketlerine girişen Rumlar ve Ermeniler güvenlik tedbirleri kapsamında başka şehirlere nakil edilmiştir.⁴⁵ Hristiyan nüfus istatistiklerinin belli dönemlerde keskin şekilde düşmesinin en önemli nedenlerinden birisi de nüfus mübadelesiyle birlikte önemli sayıda Hristiyan nüfusun ülkeden ayrılmasıyla bağlantılıdır. Yunanistan ile yapılan nüfus mübadelesi kapsamında Trabzon vilayetinden göç eden Rum sayısı 182.169'dur.⁴⁶ Ayrıca 1916-1926 arası dönemde Rusya ve Amerika başta olmak üzere farklı ülkelere yoğun şekilde Gayrimüslim göçleri de söz konusudur.⁴⁷ Nüfus istatistiklerindeki keskin veya ani değişiklikleri tarihsel gelişmelere bağlı olarak analiz etmek gerekir. Kent nüfusunun Müslüman ve Hristiyan gruplara göre değişim eğilimi ve dağılım oranlarını aşağıda yer alan tablo ve grafikler üzerinden değerlendirmek mümkündür.

Tablo 6: Trabzon Kent Nüfusunun Dini Gruplara Göre Dağılım Oranları (1835-1927) (Tablo 5'deki verilere göre oluşturulmuştur).

	Müslim	Rum	Ermeni	Katolik	Hristiyan*
--	--------	-----	--------	---------	------------

⁴⁴ *Devlet Salnamesi*, Matbuat Müdüriyeti Umumiyesi, İstanbul 1927, s. 936.

⁴⁵ BOA, DH. EUM. 2. Şb, 68/39; 8/51; 8/61, H.1333/1915; Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri*, 21. Baskı, Babiâli Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2012, s. 76, 83.

⁴⁶ Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün (Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kırımı 1821-1922)*, II. Baskı, Fatma Sarıkaya (Çev.), TTK Yayınları. Ankara 2014, s. 324.

⁴⁷ Karpat, a. g. e, s. 50.

* Tablo 6'da yer alan Hristiyan oranı: Rum, Ermeni, Katolik ve Protestan nüfusun toplamını yansıtmaktadır.

Yıl	Nüfus Kaynağı	%	%	%	%	Oranı %	Toplam
1835	N. Def.(Nr.1149)	71	17	9	3	29	10585
1847	N. Def.(Nr.1169)	69	17	9	5	31	7820
1860	BA, A. MKT.UM	61	21	14	4	39	9947
1869	TVS	63	19	14	4	37	9263
1870	TVS	63	17	16	4	37	9499
1875	TVS	65	17	14	4	35	9842
1879	TVS	62	17	16	5	38	10383
1892	Cuinet	57	24	17	2	43	35000
1902	TVS	60	15	21	4	40	34270
1904	TVS	61	15	20	4	39	34929
1914	C. Issawy (1980)	47	22	26	5	53	27500
1927	Devlet salnamesi	---	---	---	---	---	40392

Tablo 6'da görüldüğü üzere Müslüman nüfus 1835 yılında %71'lik orana sahiptir. Ancak müteakiben 1847-1892 arası dönemde nüfus düşüş eğilimine girerek keskin şekilde azalmıştır. Bu dönemde Müslüman nüfus %71 seviyesini muhafaza edememiş ve %57 bandına kadar gerilemiştir. Nüfusun keskin şekilde azalması 1902'ye kadar devam etmiş ancak bu tarihten sonra tekrar artış ivmesi sergileyerek 1904 yılında %61 seviyesine çıkmıştır. Fakat bu artış kısa süre sonra tekrar düşüş eğilimine girmiş ve 1914 yılında %47'e gerilemiştir. Müslüman nüfusun 1835-1914 arası dönemde toplam azalma oranı %24'tür. Fakat bu azalma genel nüfus içerisindeki oranı ifade etmektedir. Müslüman nüfusun düşüş katsayısı kendi özelinde yüzdelik ekseninde değerlendirildiğinde ise yaklaşık %33'lük azalma ortaya çıkmaktadır. Fakat istatistiklerdeki değişim eğilimi ve ortaya çıkan parametreler dikkate alındığında Müslüman nüfusun azalmasının tarihsel arka planında birçok ayrıntı bulunmaktadır.

Grafik 1: Trabzon Kent Nüfusunun Yıllara Göre Değişim Eğilimi (1835-1914) (Tablo 6'daki verilere göre oluşturulmuştur)

Grafik 1’de görüldüğü üzere nüfusun azaldığı dönemlerin temel sebeplerinden birisi savaş yıllarına denk gelmektedir. Bu kapsamda özellikle 1828, 1856, 1861, 1877-1914 arası dönemde Osmanlı-Rus savaşları nedeniyle sivil ve askeri kayıplar artmıştır.⁴⁸ Akabinde 1916 yılında Rusların Erzincan, Bayburt, Gümüşhane, Rize ve Trabzon’u işgal etmesiyle birlikte halk panik halinde bulunduğu yerleri terk etmiştir.⁴⁹ Savaşlar, veba, kolera, tifüs, çiçek, humma gibi yıllarca devam eden salgın hastalıklar Müslüman nüfus üzerinde daha yıkıcı olmuştur. İstatistiklerde meydana gelen belirgin düşüş ya da ani nüfus artışlarında göç faktörü de etkili olmuştur. Özellikle Gümüşhane ve Batum sancaklarından yoğun şekilde Trabzon’a Müslüman ve Gayrimüslim göçleri olmuştur.⁵⁰ Bu noktada üzerinde vurgu yapılması gereken en önemli etken ise uzun zaman dilimine yayılan ve çok yüksek rakamlara ulaşan göçlere rağmen kentteki Müslüman oranı belirgin şekilde artmamış, dramatik şekilde düşüş eğilimine girmiştir. Müslüman nüfusun azalmasında iki kritik ayrıntı ortaya çıkmaktadır. Bunlardan birisi 1835’de büyük ekseriyetle çoğunluğu teşkil eden nüfusun zaman içerisinde kademeli şekilde azalması, bir diğeri de yoğun göçlere rağmen düşüşün devam etmesidir. Nihai noktada yaklaşık yüz yıllık döneme (1835-1914 arası) ait veriler dikkate alındığında tespit edilebilen oranların çok ötesinde Müslüman nüfusun azalmış olduğunu söylemek mümkündür. Müslüman nüfusun azalması ancak 1920’li yıllardan itibaren durmuş ve daha sonra tedrici şekilde

⁴⁸ Karpat, a. g. e, s. 50.

⁴⁹ McCarthy, a. g. e, s. 194-195.

⁵⁰ BOA, DH. Y. PRK. 1/13, H.1295/1878; BOA, DH. İ. ŞD. 49/2697, H.1296/1879; BOA, İ. DH. 1031/81206, H.1304/1886; BOA, DH. İ. TNF. 1/33, H.1310/1893.

artışa geçmiştir. Bu artışta Balkanlar ve Kafkasya bölgesinden gelen göçlerin ve nüfus mübadelesinin büyük etkisi vardır.⁵¹

Tablo 6'daki istatistiklere göre Trabzon kent merkezinde Rum nüfus 1835 yılında %17'lik orana sahip iken, zamanla artışa geçmiştir. 1835-1914 arası dönemde bazı negatif yönlü dalgalanmalara rağmen önemli miktarda artış olmuştur. İstatistiklere göre (1835-1914 arası) Rum nüfus %17'den %22 seviyesine çıkmıştır. Buna göre kümülatif düzeyde gerçekleşen artış miktarı %30'dan fazla büyümeye tekabül etmektedir. Rum nüfusun büyüme hızı ve artış miktarı değerlendirildiğinde nüfusun doğal olarak bu ölçekte artış göstermesi dönemin yaşam şartlarına göre mümkün değildir. Fakat bu artışın arka planında yer alan sebeplerden birisi de kente yönelik göçlerdir. Göçlerin kent nüfusu üzerindeki etkileri Trabzon'a yönelik göçler kısmında ayrıca değerlendirilmiştir. Ermeni nüfus 1835 yılında %9'luk oran ile üçüncü sırada yer almaktadır. Süreç içerisinde kısmi düşüşlere rağmen Ermeni nüfusun artış eğilimi devam etmiştir. 1835-1914 yılları arasında %9'dan %26'a kadar çıkmıştır. Bu sürede (1835-1914 arası) gerçekleşen artış miktarı yüzdelik dilim üzerinden hesaplandığında yaklaşık olarak %200'e tekabül etmektedir. İstatistiklere göre kent merkezinde Ermeni nüfus en hızlı ve en fazla artış gösteren grupta yer almaktadır. Bundan dolayı 1835'deki nüfus dengeleri tamamen değişmiş, kent merkezinde çoğunluk olarak ikinci sırada yer alan Rum nüfusun yerini Ermeniler almıştır. Ermeni nüfusun süreç içerisindeki büyüme hızı ve miktarı normalin çok üzerindedir. Bu artış oranlarının arka planında farklı sebepler bulunmaktadır. Kentin demografik yapısının değişim ve dönüşümünde göçler, ticaret, uluslararası sermaye ile Gayrimüslim çıkar ilişkileri, savaşlar, Osmanlı'daki askerlik uygulamaları, salgın hastalıklar gibi faktörler etkili olmuştur.

Trabzon kent merkezinde 1835'de Katolikler %3'lük oranı teşkil etmektedir. Katolik nüfus (1835-1914 arası) hatırı sayılır miktarda artmıştır. Bu dönemde nüfus %3'lük orandan %5 düzeyine çıkmıştır. Artış hızı dikkate alındığında Katolik nüfus yaklaşık olarak %66 civarında artmıştır. Ancak dönemin yaşam şartları ve nüfusun doğurganlık oranlarına göre anormal bir artış gerçekleşmiştir. Bu artışın arka planında bölgede faaliyet gösteren misyonerlerin etkisi

⁵¹ McCarthy, a. g. e, s. 1, 181, 255.

tartışmazdır. Ancak Katolik nüfusun artışının Hristiyan nüfusun genel oranını doğrudan etkilediği söylenemez. Protestanlık için de aynı şey söylenebilir. Çünkü ithal menşeli olan bu mezhepler, bölgedeki Ortodoks ve Gregoryanları etkilediğinden doğu kiliselerinden Batı Latin ve Protestan kiliselerine bir yöneliş söz konusudur. Sadece Hristiyanların mektepleşme oranının artması dolayısıyla misyonerlik amacıyla bölgeye gelerek yerleşen Katolik ve Protestan nüfus iddialardan hariç tutulabilir. 1831 nüfus sayım istatistiklerine göre Trabzon kent nüfusu içerisinde Protestan nüfus yoktur. Fakat 1847 yılından itibaren 33 kişi olan Protestanlar zamanla artarak 1900'e gelindiğinde 94 nüfusa ulaşmıştır. Protestan nüfus çok geç tarihlerde ortaya çıkmasına rağmen kısa sürede artışa geçmiştir. Bu durum misyonerlik faaliyetlerinin bölgede etkin şekilde yürütüldüğünü göstermektedir. Kent merkezinde nüfusun önemli bir kısmını teşkil eden Hristiyanlar (Rum, Ermeni, Katolik, Protestan) 1835'de %29'luk orana sahiptir. Ancak zamanla Hristiyan nüfus belirgin şekilde artışa geçmiştir. Bazı dönemler düşüş eğilimi öne çıkmış olsa da genel anlamda artış ivmesi devam etmiştir. Hristiyan nüfus (1835-1914 arası) %29'luk oranı hızla aşarak %53 seviyesine kadar çıkmıştır. Bu istatistiklere göre kent merkezinde Hristiyanlar genel nüfus içerisinde yaklaşık olarak %90 civarında artmıştır.

Hristiyan Nüfusun Yükselişini Etkileyen Sosyal Faktörler

Trabzon'a Hristiyan Göçleri

İstanbul'dan Batum'a kadar uzanan stratejik deniz güzergâhında yer alan Trabzon önemini her daim muhafaza eden bir liman kentidir.⁵² Coğrafi konumu sayesinde Şam, Tebriz ve Basra arasındaki ulaşım bağlantılarını sağlama noktasında köprü vazifesi görmesi Trabzon'u ulaşım ve ticaret açısından vazgeçilmez noktalardan biri haline getirmiştir.⁵³ Anapa-Batum, Nahcivan-Erivan bölgesine kadar uzanan geniş sahalara sirayet edecek nitelikte askeri ve siyasi faaliyetler

⁵² Şehabettin Tekindağ, "Trabzon" *İslam Ansiklopedisi*, XII/1, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1974, s. 456.

⁵³ Abdullah Saydam, "XIX. Yüzyılda Trabzon'un Ticari Önemi ve Ulaşım Sektörü" (Haz. Kemal Çiçek-Abdullah Saydam), *Kıbrıs'tan Kafkasya'ya Osmanlı Dünyasında Siyaset, Adalet ve Raiyet*, Derya Kitabevi, Trabzon 1998, s. 275.

noktasında Trabzon limanı merkez konumundaydı.⁵⁴ Karadeniz'in doğusunda yer alan Trabzon, 19. yüzyılda hız kazanan göçlerin kaynağını oluşturan bölgelere yakınlığı nedeniyle göçmenlerin Osmanlı topraklarına ayak bastıkları ilk limanlar arasındaydı. Hatta Trabzon için Kafkas göçünün antreposudur denilebilir. Bu nedenle Trabzon yakın çevresinden ve Anadolu'nun birçok yerinden yoğun göçler almıştır. Trabzon, Samsun, Giresun ve Ordu gibi liman kentlerine yönelik iç göçlerde en fazla öne çıkan yer Gümüşhane sancağıdır. Nüfus defterlerine göre Gümüşhane'den bahsi geçen kentlere yoğun göçler gerçekleşmiştir. 1836 tarihli Gayrimüslim nüfus defterine göre Gümüşhane, Kayseri, Karahisar-ı Şarki, İspir, Gürün'den Trabzon ve diğer kazalara çok sayıda Hristiyan göç etmiştir.⁵⁵ Kıyı kentlerindeki nüfusun misafir, göçebe, yabancı, emekçi, nakil veya gurbetçi taifeleri şeklinde tasniflendirilmesi bölgedeki nüfus hareketliliğinin menşei hakkında önemli bilgiler vermektedir. Nitekim Trabzon'a göç eden bir grup yabancı ve emekçi reyanın (82 kişi) yanı sıra diğer göçmenlerin hangi yerleşim birimlerinden geldikleri açıkça yer almaktadır.⁵⁶ 1836-1849 tarihli nüfus defterine göre Hemşin kazasında mütemekkin iken daha sonra iş ve sair sebeplerle Trabzon'a göç eden Ermeni nüfus kayıtları bulunmaktadır.⁵⁷ Gümüşhane sancağında meskûn nüfusun önemli bir kısmı sancak sınırları içerisinde bulunan maden ocaklarında çalışmaktaydı. Tarım ve hayvancılık sancağın geçim kaynakları arasında yer almaktadır. Fakat bölgede tarım ve hayvancılığa uygun arazilerin yetersiz olması nedeniyle köylüler bazı dönemler asgari geçimlerini temin edememekteydi. Bu nedenle geçim sıkıntısı yaşayan birçok Gümüşhaneli bireysel ya da aileler halinde kış aylarında başta Trabzon olmak üzere sahil kentlerine mevsimlik olarak göç ediyorlardı.⁵⁸ Gümüşhane'deki maden ocaklarındaki üretimin azalması ve gelirlerin

⁵⁴ Charles Issawi, "The Tabriz-Trabzon Trade 1830-1900: Rise and Decline of a Route", *International Journal of Middle East Studies* vol. 1/1, (Jan. 1970), p. 18; Necmettin Aygün, *Onsekizinci Yüzyılda Trabzon'da Ticaret*, Serander Yayınları, İstanbul 2005, s. 1.

⁵⁵ BOA, NFS. d. 1129, H.1251/1836, varak 74-75.

⁵⁶ BOA, NFS. d. 1101/1129/1152/1140 /H.1251/1836.

⁵⁷ BOA, NFS. d. 1145, H.1251/1836, varak: 7; BOA, NFS. d. 1138, H.1265/1849, varak: 7-15.

⁵⁸ TVS, sene H.1321/1903, Vilayet Matbaası, Trabzon, s. 226.

düşmesi halkın fakirleşmesine yol açmıştır.⁵⁹ Bu durum mevsimlik göçlerin zamanla kalıcı hale gelmesinde önemli rol oynamıştır. Buldukları yerde geçim sıkıntısı çeken insanlar başka madenlerde iş aramak ya da alternatif işler bulabilmek gayesiyle başta Karadeniz sahil kentleri (Trabzon, Samsun, Giresun, Ordu) olmak üzere Anadolu'nun muhtelif bölgelerindeki kentlere aileleriyle birlikte göç etmiştir.⁶⁰ Yeni iş imkânları arayışı ve geçim kaygısıyla Karadeniz sahillerine göç eden bilhassa madenci taifeleri ilk etapta başkalarının arazilerinde konumlanarak göçebe tarzında yaşayarak yerli ahaliye yarıcılık/marabacılık yapmakta ya da kiraladıkları arazilerde tarım işleriyle uğraşmaktaydılar.⁶¹

Nüfus defterlerine göre 1839-1861 arası dönemde Gümüşhane sancağından Trabzon, Vakf-ı Sagir, Yomra, Maçka ve Akçaabat'a yoğun şekilde göçler gerçekleşmiştir. Sadece bir yılda toplam 249 kişinin göç ettiği kayıtlarda yer almaktadır.⁶² Bunun haricinde İran vatandaşı tüccar ve işçiler tütün ticareti için muvakkaten (1869) Trabzon'a gelmekteydi. Benzer şekilde ticari veya muhtelif sebeplerle Trabzon merkeze gelen yabancı nüfus sayısı (1890) yaklaşık 1300 kişiyi bulmaktaydı.⁶³ Göçlerin diğer bir yönü ise 19. yüzyılda geçim kaygısına bağlı olarak ortaya çıkan evvela mevsimlik daha sonra ise kalıcı olarak yapılan hane göçleridir. Bu manada özellikle nüfusun yoğun olmadığı kasaba ve kentlerin dışında iş imkânları aramaya gidenlerin sayısı hatırı sayılır düzeydedir. Bu tarz göçlerin en yoğun yaşandığı yerlerden birisi de Trabzon vilayeti idi. Vilayetin geniş sınırları içerisinde özellikle iç

⁵⁹ Kemal Saylan, "19. Yüzyılda Gümüşhane Sancağında Yaşanan Gayrimüslim Göçleri", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 10/20 (2016), s. 283.

⁶⁰ Saylan, *Gümüşhane Sancağı (1850-1918)*, Basılmamış Doktora Tezi, Trabzon 2012.s. 171.

⁶¹ Nedim İpek, *Canik ve Göç (1800-1923)*, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2018, s. 284.

⁶² BOA, NFS. d. 1123, H. fi 7 Muharrem 1255-1278/15 Temmuz 1839-1861. Bu defter Gümüşhane sancağına tabi Torul, Kelkit (Çiftlik), Koğans, Yağmurdere, Kürtün-i Bâlâ, Kürtün-i Zîr ve Çay kazası ile nahiyelerden yaklaşık 21 yıllık sürede başka yerlere göç eden gayrimüslim reayaya ait defterdir.

⁶³ Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie, Geographie Administrative, Statistique Descriptive et Raisonnée de l'Asie mineure*, Tome I, Ernest Leroux Editeur, Paris 1892, s. 41; Veysel Usta, *Anabasis'ten Atatürk'e Seyahatnamelerde Trabzon*, Serander Yayınları, Trabzon 1999, s. 109.

kesimlerde karşılaşılan sosyo-ekonomik sorunlar iç ve dış göçleri derinden etkilemekteydi. Trabzon ve sahil kesimine gelenler belli bir süre sonra umduklarını bulamadıklarında geçimlerini temin etmek amacıyla tekrar mevsimlik iş veya ticaret maksadıyla öncelikle İstanbul olmak üzere Samsun, Çarşamba, Ünye, Görele gibi farklı kentlere yönelmekteydi.⁶⁴ İç göçler siyasi, ekonomik ve sosyal gelişmelere bağlı olarak da nitelik değiştirmekteydi. Bu kapsamda en dikkat çekici gelişmelerden biri de İstanbul'daki Ermeni hamalların sebep olduğu olaylardır. Ermenilerin siyasi ve etnik temelli örgütlenmeleri, ayrılıkçı bir takım komitecilerin emelleri doğrultusunda hareket ederek isyan ve tedhiş olaylarına tevessül etmeleri devleti bir takım tedbirler almaya mecbur etmiştir. Alınan önlemler kapsamında Ermeni hamallar İstanbul'dan uzaklaştırılarak memleketlerine gönderilmiştir. Ancak Ermeni hamallar 20. yüzyıl başlarında ticaretin ve iş olanaklarının artış gösterdiği diğer liman kentlerine akın etmeye devam etmişlerdi. Ermenilerin tercih ettiği limanlar arasında Trabzon'da yer almaktadır. Bu anlamda liman kentlerinde çalışan hamal taifesinin önemli bir kısmı Ermenilerden oluşmaktaydı.⁶⁵

Salgın Hastalıklar

Doğal afetlerin (deprem, yangın, sel, kıtlık, kuraklık) yanı sıra salgın hastalıklar tarih boyunca kitlesel ölümlere sebebiyet veren en korkunç olaylar arasında yerini almıştır. Hızlı şekilde geniş alanlara yayılabilen salgınlar binlerce hatta milyonlarca insanın ölümüne yol açtığı gibi imparatorlukları çökertmiş⁶⁶, orduları derinden sarsmış, toplumların psikolojisinde derin tahribatlara sebebiyet vermiştir. İnsanlık tarihi kadar köklü geçmişe sahip olan salgın hastalıklar çeşitli şekillerde coğrafi mesafeleri kat ederek daha önce hiç görülmeyen yerlerde bile yayılma alanları bularak çok sayıda ölüme neden olmuş, sosyal, iktisadi

⁶⁴ İpek, Osmanlı'dan Cumhuriyete Gümüşhane'de Göçler, s. 688.

⁶⁵ Süleyman Uygun, "19. yüzyılda Anadolu'dan İstanbul'a Olan Mevsimlik Ermeni İşçi Göçleri", *History Studies*, Volume 7, Issue 4, December 2015, s. 146-148.

⁶⁶ Fernand Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, C. I, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Eren Yayınları, İstanbul 1990, s. 25-26. Braudel'e göre Akdeniz Malaryası, sıtma ve diğer salgınların eski Yunan'da yol açtığı felaketler ve Roma İmparatorluğu'nun gerilemesine varacak derecede zarar vermiş olması salgın hastalıkların toplumlar ve nüfus üzerindeki yıkıcı etkilerini göstermektedir.

ve toplumsal düzeni alt üst etmiştir.⁶⁷ Yaşam tarzlarının sebep olduğu sağlıksız ortamlar, iklim değişiklikleri, çevre sorunları, kıtlık, yetersiz beslenme, bağlı olarak ortaya çıkan salgın hastalıklar baş etme yöntemleri bulununcaya kadar toplumların açlık ve daha birçok sorun salgınlara giden yolun kilometre taşlarını oluşturmuştur. Muhtelif etkenlere kâbusu olmuştur. Uluslararası ticaret, savaşlar ve göçler salgınları dünyanın birçok köşesine taşımış, ölüm sayılarının artmasına ve kesintisiz olarak binlerce yıl toplumsal travmalara neden olmuştur.⁶⁸ İnsanoğlunun baş etmek zorunda kaldığı salgınlar arasında veba ayrı bir yere sahiptir. Milyonlarca insanın ölümüne sebep olan kara ölüm olarak da adlandırılan veba 17. yüzyıldan sonra Batı Avrupa bölgesinden uzaklaşmış olsa da ticaret güzergâhları üzerinde bulunan Osmanlı coğrafyasında varlığını hissettirmiş, sosyal ve ekonomik zararlara neden olmuştur.⁶⁹ Ülke genelinde yaşanan salgınlar kentler özelinde de demografik ve iktisadi açıdan yıkıcı olmuştur. Trabzon'da meydana gelen veba salgınları 19. yüzyılın başlarından itibaren konsolos raporlarına yansımaktadır. Fransız Konsolosu Dupre'nin 1811 tarihli raporuna göre kentin yakın çevresindeki köylerde ortaya çıkan veba daha sonra kentin kenar mahallelerine de yayılmıştır. Gittikçe şiddetini arttıran salgın yüzünden günde 40 kişi ölmektedir. Hastalık kısa sürede sahil kesimini etkisi altına aldı. Temmuz ayında başlayan salgın Eylül'de daha da artarak Trabzon vilayetinin tamamına sirayet etti. Salgının en fazla can kaybına yol açtığı Ağustos ayında günlük ortalama ölüm vakalarının 200 kişiye kadar çıktığı, ölüm hızının ancak Eylül'de 40-60 kişiye gerilediği belirtilmektedir. Salgından kaynaklı ölümlerin daha çok Müslümanlar arasında yaygın olduğu vurgulanmaktadır. Hâlbuki bu trajik konudur. Zira uluslararası ticaretle iştigal edenler daha ziyade Gayrimüslim kesim iken ticaretle iltisakı az

⁶⁷ William Hardy McNeill, *Dünya Tarihi*, (Çev. Alaeddin Şenel), I. Baskı, Kaynak Yayınları, Ankara 1985, s. 169; salgın hastalıkların tarihi hakkında bkz. Andrew Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı: Salgın ve Bulaşıcı Hastalıkların Tarihi*, (Çev. Selahattin Erkanlı), İletişim Yayınları, İstanbul 2007.

⁶⁸ Nükhet Varlık, *Disease and Empire: A History of Plague Epidemics in the Early Modern Ottoman Empire (1453-1600)*, The University of Chicago, Ph. D. Dissertation, Chicago 2008, s. 14; Orhan Kılıç, *Eskiçağ'dan Yakınçağ'a Genel Hatlılarıyla Dünya'da ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar*, Fırat Üniversitesi Orta doğu Araştırmaları Yayınları, Elazığ 2004, s. 11.

⁶⁹ Panzac, a. g. e, s. 1.

olan Müslümanların daha fazla ölmesi düşündürücüdür. Bu durum şüphesiz sosyal refah düzeyi, işe ulaşım, salgına karşı hazırlıklı olma gibi birçok faktöre bağlı olarak değerlendirilebilir. Müslümanların bu konuda özellikle kadenci yaklaşımı ve hastalığa karşı yeterince tedbir almamaları onların daha fazla ölümüne yol açan sebeplerden birisidir. Ağustos'ta zirve yapan ölüm oranları Trabzon için sosyal anlamda yıkıma sebebiyet vermiştir. Bu dönemde ortalama 15-20 bin civarında nüfusa sahip kentin salgın nedeniyle nüfusunun önemli bir kısmının yok olduğu anlaşılmaktadır. Salgının şehirde ne kadar insanın ölümüne sebep olduğu ve günlük ortalama yüksek ölümlerin kaç ay devam ettiğine dair konsolos raporlarında net bilgi yoktur.⁷⁰ Ancak Panzac'a göre bu dönemdeki salgından dolayı şehir nüfusunun yaklaşık %10-12'si (2500 kişi) ölmüştür. Kentte meydana gelen sağlık vakaları ve ölü sayıları vebanın uzun süre hüküm sürdüğünü göstermektedir.⁷¹

Salgınlar belli periyotlarla devam etmiştir. 1811'de zuhur eden salgının yol açtığı sosyal-iktisadi yıkım telafi edilmeden kolera salgını ortaya çıkmıştır. Vebadan daha tehlikeli olan kolera salgını 1817'de Hindistan'da çıkmış ve kısa sürede ülke sınırlarını aşmış, Asya, Afrika, Avrupa ve Amerika kıtasına kadar uzanarak yüzyıl boyunca devasa pandemilere dönüşmüştür.⁷² Salgınlar buharlı gemilerin ortaya çıkmaya başladığı andan itibaren özellikle 1830'lardan sonra Osmanlı sınırlarına da ulaşmıştır. Bilhassa kıyı kentleri⁷³ dış bağlantıları sebebiyle salgınlara kolaylıkla maruz kalmaktaydı. Trabzon, Kafkasya ve İran'ın Avrupa'ya açılan transit kapısı ve önemli bir liman kenti olması hasebiyle herhangi bir yerde ortaya çıkan salgından doğrudan etkilenmekteydi. Trabzon limanı, Odessa, Kafkasya ve İstanbul yönünden gelen bütün yabancı vapur kumpanyalarının ana uğrak noktasıydı. Bu nedenle çok sayıda Fransız ve Avrupalı pandemi uzmanı oldukça erken bir tarihte Trabzon'a gelerek burada bir karantina teşkilatı kurma teşebbüsünde bulunmuşlardı. Zira doğrudan Avrupa metropollerine giden vapurlar sadece İstanbul'u değil Avrupa

⁷⁰ Özgür Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, Basılmamış Doktora Tezi, Trabzon 2012, s. 56.

⁷¹ Panzac, Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850), s. 56, 182.

⁷² McNeill, *Plaques and Peoples*, Published by Anchor Press, Oxford 1976, s. 231.

⁷³ Trabzon vilayetindeki salgın hastalıklar hakkında bkz. Esat Aktaş, *Erzurum ve Trabzon Vilayetinde Salgın Hastalıklar (1838-1914)*, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 2015.

toplumunu, ekonomisini ve ticaretini de tehdit etmekteydi. Fransız konsolos Fontanier'in Trabzon'a geldiğinde ilk yaptığı maslahatlardan biri bölge hakkında araştırma yaparak Trabzon halk sağlığı üzerine rapor hazırlamasıdır. Konsolosun verdiği bilgilere göre 1835 yılında bir ay içerisinde Trabzon'da kolera salgınından dolayı 239 kişi ölmüş, ayrıca 243 kişi de kolera salgınına yakalanmıştı.⁷⁴ Bölgedeki kolera salgınıyla eş zamanlı olarak kara ölüm olarak bilinen vebadan kaynaklı ölümlerin günlük 60 civarında olduğu kaynaklarda belirtilmektedir. Veba, 1831'den 1839'a Anadolu kentlerinde ve Kafkasya bölgesinde etkisini sürdürmüştür. Vebanın bu dönemde izlediği kronoloji yıkımın toplumsal boyutunu anlamak açısından önemlidir. Salgın 1833'te Trabzon ve Samsun'da, 1834'te Kafkasya, İzmir, Trabzon ve Batum sancağında etkisini göstermiştir. Akabinde 1835'te Trabzon'da 1836 yılında Batum, Trabzon, İstanbul, Manisa'da ortaya çıkmıştır. Veba, etkisini yitirmeden tekrar 1837'de Trabzon, Sinop ve Batum arasındaki tüm sahil kesiminin yanı sıra Adana, Tarsus ve İzmir'de; 1838'de Trabzon, Ahıska, Bayburt, 1839'da ise Kars ve Erzurum civarında ortaya çıkmıştır. 1840-1841 yılında Transkafkasya'da etkili olmuştur. Hastalığın başlangıcından 12 Ekim'e kadar Gürcistan taburunda 186 vaka ve 129 ölüm vardı. Bu tarihten 1 Kasım'a kadar 14 yeni vaka ve 12 ölüm olmuştu. 15 Kasım'da garnizonda azalan veba 10 Aralık'tan sonra etkisini yitirmiştir. Ayrıca hastalıklar kadar etkili olan kıtlıklar da söz konusudur. Bu dönemde tıpkı 1827 yılında olduğu gibi çok ciddi bir kıtlık yaşanmıştır.⁷⁵

Karantina teşkilatının kurulması ve bazı tedbirlerin alınmasıyla salgınlara karşı önleyici adımlar atılmıştır. Fakat hastalıklar yine de devam etmiştir. 1839 yılında Trabzon'un bazı mahallelerinde veba vakaları görülmekteydi. Temmuz'da başlayan veba Ağustos ayında yavaşlamış ve günlük vakası sayısı hayli azalmıştır. Trabzon'da durumun sakinleşmesine karşın hastalığın muhtemel çıkış noktalarından biri olan Erzurum'da ise hala etkisini sürdürmekteydi. 1840-41 yıllarında Trabzon'a yakın köylerde salgın vakaları olması

⁷⁴ ADBR (Archives Departmentales Bouches du Rhône/ Marseille, Trebizond 1831-1849, 200 E 461.

⁷⁵ J. D. Tholozan, *Les Trois Dernières Epidémies De Peste Du Caucase: Chronologie, Géographie, Prophylaxie, Correspondant De L'academie Des Sciences, Chapitre III*, (Editeur G. Masson), Paris 1879, s. 43-45.

sebebiyle Erzurum yönünden gelenlere karantina uygulaması başlatılarak salgının etkileri azaltılmıştır.⁷⁶ Bundan sonraki birkaç yıl içinde Trabzon'da veba izlerine rastlanılmamakla beraber Erzurum'da 1843 yılına kadar vakaların devam ettiği anlaşılmaktadır.⁷⁷ Vebanın 19. yüzyılın ikinci yarısında da sınırlı seviyede devam ettiği ancak karantina tedbirleri sayesinde salgının dengelendiğini belirten kaynaklar da bulunmaktadır.⁷⁸ Veba 1844 yılına kadar şehirdeki sosyal yaşamı etkisi altına almıştır. Ağustos ve Eylül aylarında etkisini iyice hissettiren salgın şehirdeki sosyal yaşamı felç etmiş, panik içindeki halk çevre köylere dağıldığı gibi vali dahi şehri terk etmiştir. Ağustos ayı içerisinde veba illetine yakalanan 204 kişiden 194'ü ölmüştür. Bu durum karşısında Trabzon'daki konsolos ve yabancı temsilcilikler de kentten ayrılmayı planlamaktaydılar. Ayrıca veba nedeniyle şehirde açlık tehlikesi baş göstermişti. Eylül ayında da veba ciddiyetini muhafaza etmiştir. Kısa sürede ortaya çıkan ölüm rakamları durumun vahametini yansıtmaktadır. Ağustos-Eylül ayları arasında 338 kişi vebaya yakalanmış ve 290 kişi yaşamını yitirmiştir. Şubat ayında ise vebanın ağır bilançosu daha da netleşmiştir. Fransız konsolosun validen aldığı malumata göre vebanın ortaya çıkmasından beri kayıtlara yansıyan ölü sayısı 2000'nin üzerindeydi. Buna göre şehir nüfusunun yaklaşık %10'u vebadan dolayı yok olmuştur. Kentteki salgın hakkında konsoloslar çarpıcı bilgiler vermektedir. Buna göre Trabzon valisi Osman Paşa'nın kızı, eşi ve hane halkından 15 kişi vebadan dolayı ölmüştür. Fransız konsolosu hastalık nedeniyle evine kapanmak zorunda olduğunu ve bu nedenle hastalığın genel vaziyeti hakkında yeterince bilgi alamadığını belirtmektedir.⁷⁹ Salgın karşısında yöneticiler bazı önlemler almak zorunda kalmış ve kentte karantina teşkilatının kurulması için harekete geçilmiştir. Bu anlamda karantina teşkilatının tesis edildiği ilk yerlerden birisi de Trabzon'dur. Trabzon bulunduğu konum nedeniyle herhangi bir yerde çıkan salgınla kısa sürede yüzleşmek zorunda kalmaktaydı. Salgınlarla etkin şekilde mücadele edebilmek amacıyla Trabzon'da bir

⁷⁶ Yılmaz, Tanzimat Döneminde Trabzon, s. 59, 60.

⁷⁷ Panzac, Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba..., s. 244.

⁷⁸ Nuran Yıldırım, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Uygulamaları", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. V, İletişim Yayınları, İstanbul 1986, s. 1325-1326.

⁷⁹ Yılmaz, Tanzimat Döneminde Trabzon, s. 56-59.

karantina yerinin belirlenmesine karar verilmiştir. Trabzon'dan başka şehirlere gidecek yolcuların on beş gün karantinada tutulmaları için gerekli yerlere talimatlar verilerek Meclis-i Tahaffuz tarafından memurlar gönderilmiştir. Alınan tedbirlere müteakiben karantina müdürü yanında Prusyalı bir doktorla birlikte Trabzon'a gelmiştir. Bu doktor kentteki yerel sıhhiye ile birlikte görev yapacaktı. Kente gelen görevliler kurulacak karantina teşkilatı hakkında Fransız konsolosundan yardım talebinde bulunmuşlardı.⁸⁰ Koruyucu önlemler kapsamında şehre dışarıdan gelenler kontrol edildiği gibi şehir genelinde salgınların hızla yayılmaması için tedbirler alınmıştır.⁸¹ Salgın hastalıkların toplumun günlük yaşamında sürekli varlığını hissettirdiğini belirli periyotlarla tekrar eden vakalardan anlamak mümkündür. İlk örneklerine 19. yüzyılın başlarında rastladığımız salgınların ara sıra azalma ya da ortadan kaybolma evresinden sonra tekrar belirip hızla yayılmış olduğu bilinmektedir. Arşiv belgeleri de salgınların belli aralıklarla da olsa sürekli olarak insan yaşamını ve sosyal hayatı tehdit ettiğini doğrulamaktadır. Veba ve muhtelif salgınlarla mücadele etmek için başta sıhhiye ve dâhiliye nezaretinin teyakkuz halinde, halk sağlığının ve kamu düzeninin korunması noktasında gerekli ihtimamı gösterdiğine dair birçok belge bulunmaktadır.⁸²

Sonuç

⁸⁰ Gülden Sarıyıldız, "Karantina Meclisleri'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri", *Belleten*, LVIII/222, 1994, s. 336-337, 346.

⁸¹ Nazım Kuruca, "Salgın Hastalıkların XIX. Yüzyılda Trabzon ve Havalisinde İktisadi ve Sosyal Hayata Etkileri", *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 9, 2007, s. 16.

⁸² BOA, HR. ŞFR. Nr: 04/303/77, H.26 Ra 1318/24 Temmuz 1900, Bulgar Hariciyesi'ne giden mukarrerat, Beyrut ve Trabzon'da zuhur eden veba hastalığının kaybolduğuna dair tamim alındığı; BOA, HR. ŞFR. Nr: 04/809/1, H.2 R 1324/22 Ağustos 1906, Müteferrik: Trabzon'da veba zuhur ettiğine dair Bulgar Hariciyesi'nden komiserliğe gelen tamim; BOA, DH. MKT. Nr: 2370/47, H.2 Z 1318/10 Mart 1901, Trabzon'daki veba hastasının iyileşmeye başlamasıyla karantina uygulamasının kaldırıldığının ilgili vilayetlere bildirildiği, zaptiye ve şehremanetince gereğinin yapılması. Dahiliye Mekatib Kaleminden Şehremaneti ve Zaptiye Nezareti Celilesine; BOA, DH. Y. A. HUS. Nr: 505/76, H.1324/1907, Trabzon hapishanesindeki vebaya müşabih hastalık zuhurundan dolayı tedbir ittihazı; BOA, DH. ŞFR. Nr: 582/156, H.26 Ca 1334/30 Nisan 1916, Trabzon'da tüccarlık yapan bir Rum'un veba hastalığına tutulduğunun dahiliye nezaretine bildirilmesi şehirde salgının devam ettiğini göstermektedir.

Fatih Sultan Mehmet zamanında bir Türk gölü haline getirilen Karadeniz 18. yüzyılın sonuna kadar yabancı bandıralı gemilere kapalı tutulmuş, ticari faaliyetler ise belli kıstaslar dâhilinde kontrol altına alınmıştır. Bu dönemde Karadeniz'deki ulaşım ve nakliyat Osmanlı bandıralı gemilerle yapılmakta, ticaretin büyük bir bölümü ise Müslüman tüccarların denetimindeydi. Fakat Ceneviz ve Venedikliler, Osmanlı Devleti'nin kendilerine sağladığı imtiyaz sayesinde uzun yıllar Karadeniz'de ticari faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Bu dönemde Trabzon limanı Batum'dan İstanbul'a kadar uzanan kıyı kasabaları arasındaki ulaşımında başat rol oynamıştır. Anadolu kentlerinden gelen ve Trabzon vilayetinde üretilen emtianın iç pazara dağıtımında ve ihracatında kapasite ve donanım açısından en işlek liman Trabzon limanıydı. Bu nedenle 19. yüzyıl öncesi Karadeniz'deki sosyal ve iktisadi anlamdaki atalet döneminde Trabzon limanı çevresindeki diğer kasaba ve kentlerden ayrılmaktadır. 18. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Türklerin Karadeniz'deki hâkimiyeti zayıflamaya başladı. Bu dönemde sanayileşme atılımlarını hızlandıran Batılı devletlerin yeni pazarlara açılma teşebbüsleri artmıştır. Dünya genelindeki su ve demiryollarına yayılma eğilimi benzer şekilde Karadeniz kıyı kentlerine de yansımıştır. Batı eksenli gelişen modern dünya sistemi, sanayi çağı ve biriken sermayenin rüzgârını arkasına alarak farklı coğrafyalara yayılmaya başlamıştır. Yeni ekonomik ve sosyal düzen nehirler, denizler, kara ve demiryolu güzergâhında yer alan kritik öneme sahip tarihi liman kentler vasıtasıyla damla yavaşlığında olsa da yayılmaktaydı. Sanayi çağının aktif rol üstlendiği dünya sistemine eklenme sürecinde yeni filizlenmekte olan küçük ve orta ölçekli yerleşim birimleri daha hızlı bir gelişim evresine girdi. Bu süreçte tarihi liman kenti olan Trabzon'un ulaşım, ticaret, askeri, siyasi nitelikleri dikkatleri bir kez daha üzerine çekmiştir. Kentin sosyal ve iktisadi yönden büyüyüp gelişmesinde ise yerel ve uluslararası ticari ihtiyaç ve beklentiler asıl bileşenleri oluşturmuştur. Uluslararası aktörlerin Karadeniz liman kentlerine yayılma amaçlarının uzantısı olarak gönderdikleri seyyahlar, diplomatlar, araştırmacılar bölgeyle ilgili ayrıntılı raporlar hazırladılar ve Karadeniz'in tüm yönleriyle tanıtılmasına vesile oldular. Dünya ekonomik sistemindeki değişimler ve sanayi çağının tetiklediği iktisadi atılımlar neticesinde Trabzon'un kıyı hinterlandında yer alan köy, kasaba ve kazalar hızlı bir değişim ve dönüşüm yaşamaya başlamıştır.

Batılı fırsatçı müteşebbisler 18. yüzyılın sonundan itibaren İstanbul'dan Batum yönüne doğru yayılmaya ve yerleşmeye başladılar. Bu grupların ilk olarak irtibatlı olduğu kesimler şüphesiz din kardeşliği ekseninde Osmanlı gayrimüslimleri ile oldu. Hristiyanların askerlikten muaf olmaları, tımarlara sahip olmamaları ve Tanzimat'a kadar memurin taifesi içerisinde pek fazla yer almamaları bu unsurları zanaat, ticaret ve denizcilikte tecrübe sahibi yapmıştır.

Tanzimat döneminde gayrimüslimlere verilen imtiyazlar, geleneksel ahengi yabancıların ve gayrimüslimlerin lehine olacak şekilde dönüşüme uğrattı. Devletin kurucu ve ana bakiyesi olan Müslümanlar uluslararası ticaretin ve paydaşlarının dışına itilmek durumunda kaldı. Yüzyılın başında pek de fazla olmayan gelir dağılımındaki uçurum yüzyılın sonuna doğru giderek arttı. Osmanlı gayrimüslimleri kendi mukadderatlarını ve ekonomik geleceklerini yabancı yatırımcılar ve temsilcilikleriyle olan işbirliklerinin devam etmesine bağladılar. Osmanlı Devleti'nin en uzun ve acılı yüzyılında mütemadiyen yaşanan savaşlar, uzun süreli askerlik yükümlülüğü, kıtlık, salgın hastalıklar, yetersiz beslenme, evliliklerin geç kalması, doğurganlık oranlarının düşmesi gibi faktörler Müslüman nüfusu azaltırken, gayrimüslim nüfus bilhassa liman kentlerinde ekonomik refahında sağlamış olduğu sosyo-kültürel gelişim dolayısıyla nicelik ve nitelik olarak yükselişe geçmiştir.

Gelir düzeyi yüksek ve nitelikli mesleklerden önemli kazançlar elde eden gayrimüslimler Avrupalı ortaklarıyla birlikte stratejik öneme sahip kentlerdeki ticari faaliyetlere yönelerek birçok alanda boy göstermeye başladılar. Liman kentlerindeki ticari faaliyetlerin büyük bölümü zamanla gayrimüslimlerin denetimine girdi. Yabancı vapur kumpanyaları 1830'lardan sonra Karadeniz'deki liman kentlerine düzenli seferler başlattılar. Kent merkezlerinde acente, ticarethane, mağaza, dükkân, antrepolar, karantina binaları, deniz fenerleri, gümrük ve liman idaresi, hastane, meslek kursları, okullar açtılar. Bu kurumların temsilcilik ve işletme hakkını Osmanlı tebaası Gayrimüslimlere verdiler. Belediye meclisleri, vilayet idaresi, ticaret odası, ticaret mahkemeleri, konsolosluk tercümanı gibi yerel kurumlarda Gayrimüslimler önemli sayıda temsil edilme hakkı elde ettiler. Bu durum Anadolu'nun kuzey sahillerine yönelik göçleri tetikledi. Artan ticari fırsatlar gayrimüslimlere daha fazla alan açtı.

Siyasi, ekonomik, sosyo-kültürel sahadaki değişim liman kentlerinin çehresini değiştirdi. İlk etapta kentlerin kırsalından ve köylerden kent merkezine doğru Hristiyan göçleri hızlandı. Akabinde Başta Gümüştane, Amasya, Tokat, Sivas, Elazığ, Kayseri ve Nięde sancaklarındaki madenci gayrimüslimlerin yanı sıra sermaye sahibi tüccarlar liman kentlere göç ettiler. Bu değişimle birlikte Karadeniz liman kentlerindeki Hristiyan nüfus oranları artışa geçti. 19. yüzyılın ilk çeyreğinde kasaba ve kentlerde Türk ve Müslüman nüfus büyük ekseriyetle çoğunluğu teşkil etmekteyken, yaklaşık yarım asır sonra özellikle kent merkezlerinde demografik yapı hızlı şekilde Gayrimüslimlerin lehine olacak şekilde değişmeye başlamıştır. Karadeniz liman kentlerinde yaşanan bu değişim Osmanlı topraklarındaki diğer liman kentler özelinde ülke geneline yayılarak iktisadi ve sosyal hayatı benzer mahiyette derinden etkilemiştir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA,NFS.d.1100/1101/1123/1127/1129/1138/1040/1145/1146/1147/1148/1149/1152/1155/1157/1159/1164

BOA, MKT. UM. 447/63/2.

BOA, DH. Y. PRK. 1/13.

BOA, DH. İ. ŞD. 49/2697.

BOA, İ. DH. 1031/81206.

BOA, DH. İ. TNF. 1/33.

BOA, HR. ŞFR. Nr: 04/303/77.

BOA, DH. MKT. Nr: 2370/47.

BOA, HR. ŞFR. Nr: 04/809/1.

BOA, DH. Y. A. HUS. Nr: 505/76.

BOA, DH. EUM. 2. Şb. Nr: 68/39; 5/51; 8/61.

BOA, DH. ŞFR. Nr: 582/156.

Salnameler

Trabzon Vilayet Salnameleri

TVS, Sene H.1286/1869, Vilayet Matbaası, Trabzon.

TVS, Sene H.1287/1870, Vilayet Matbaası, Trabzon.

TVS, Sene H.1292/1875, Vilayet Matbaası, Trabzon.

TVS, Sene H.1296/1879, Vilayet Matbaası, Trabzon.

TVS, Sene H.1321/1903, Vilayet Matbaası, Trabzon.

TVS, Sene H.1322/1904, Vilayet Matbaası, Trabzon.

Devlet Salnamesi, Matbuat Müdüriyeti Umumiyesi, İstanbul 1927.

AMAEF (Archives du Ministere des Affaire Etrangeres)

AMAEF, Paris, *Correspondance Consulaire et Commerciale Trebizonde*, c. I, Dupre'den Talleyrant'a 2 Nivose 12/24 Aralık 1803.

AMAEF, Nantes, *Constantinople, Ambassade, Serie D, Trebizonde*, c. 3, Notice sur Trebizonde, 1 Haziran 1833.

ADBR (Archives Departmentales Bouches du Rhone) Marseille.

ADBR (Archives Departmentales Bouches du Rhône/ Marseille, Trebizond 1831-1849, 200 E 461.

Kitap ve Makaleler

Aktaş, Esat, *Erzurum ve Trabzon Vilayetinde Salgın Hastalıklar (1838-1914)*, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 2015.

Açık, Turan, *Gelenek ve Modernlik Arasında Bir Osmanlı Şehri: 17. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon'da Siyaset*, Basılmamış Doktora Tezi, Trabzon 2012.

Ainsworth, William Francis, *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea, and Armenia*, II, Robert bedrosian-library, London 1842.

Aydın, Mustafa, Alman Seyyahı Karl Koch'un 1843 Yılına Ait Trabzon İzlenimleri, *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri (6-8 Kasım 1998)*, Kemal Çiçek (Ed.), Trabzon Belediyesi Kültür Müdürlüğü Yayınları, Trabzon 1999, s. 407-422.

Aygün, Necmettin, *Onsekizinci Yüzyılda Trabzon'da Ticaret*, Serander Yayınları, Trabzon 2005.

Barkan, Ömer Lütfi. "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, 10, (1953), Yayınlanma Tarihi 2010, s. 1-26.

Braudel, Fernand, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, C. I, Mehmet Ali Kılıçbay (Çev.), Eren Yayınları, İstanbul 1990.

Behar, Cem, "Osmanlı Nüfus İstatistikleri ve 1831 Sonrası Modernleşmesi", *Osmanlı Devletinde Bilgi ve İstatistik*, İstatistik Kurumu Yayınları, Ankara 2000, s. 20-67.

Bijişkyan, P. Minas, *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası (1817-1819)*, Hrand D. Andreasyan (Çev.), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1969.

Bostan, Hanefi. (2018). XV-XIX. Yüzyıllarda Trabzon Şehir Nüfusu, Nüfusun Yükselişi ve Düşüş Nedenleri, *Avrasya Uluslararası Araştırma Dergisi*, 6/13 (2018), s. 121-154.

Bozkurt, Gülnihal, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, TTK Yayınları, Ankara 1996.

Brant, James, "Journey Through a Part of Armenia and Asia Minor, in the Year 1835", *Journal of the Royal Geographical Society of London*, 6 (1836), s. 187-223.

Cuinet, Vital, *La Turquie d'Asie, Geographie Administrative, Statistique Descriptive et Raisonnée de l'Asie mineure*, Tome I, Ernest Leroux Edirteur, Paris 1892.

Deherain, Henri, "Les Premiers Consuls de France sur la Cote Septentrionale de l'Anatolie", *Revue de l'Historie des Colonies Français*, III. eme Anne, l'ere Tri-mestre, Paris 1924, s. 362-372.

Fallmerayer, J. Philip, *Doğu'dan Fragmanlar*, Hüseyin Salihoğlu (Çev.), İmge Yayınevi, Ankara 2002.

Göyünç, Nejat, "Hane Deyimi Hakkında", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 32 (1970), s. 331-348.

Gülsoy, Ufuk, *Cizyeden Vatandaşlığa Osmanlı'nın Gayrimüslim Askerleri*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 21.

Halaçoğlu, Yusuf, *Ermeni Tehciri*, 21. Baskı, Babıâli Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2012.

Hürol, Erdal. (2024). *19. Yüzyılda Trabzon, Samsun, Giresun ve Ordu Kentlerinde Hristiyan Nüfusun Yükselişi*, Basılmamış Doktora Tezi, Ordu 2024.

Issawi, Charles, "The Tabriz-Trabzon Trade 1830-1900: Rise and Decline of a Route", *International Journal of Middle East Studies*, 1/1 (1970), s. 18-27.

İpek, Nedim, *Canik ve Göç (1800-1923)*, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2018.

İpek, Nedim, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Gümüşhane'de Göç", *History Studies*, 11/2 (2019), s. 681-700.

Karpat, Kemal, *Osmanlı Nüfusu:1830-1914*, Bahar Tırnakçı (Çev.), I. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.

Kinneir, John Mac Donald, *Journey Through Asia Minor, Armenia, and Koordistan, in the Years 1813 and 1814*, Elibron Classics, London 1818.

Kılıç, Orhan, *Eskiçağ'dan Yakınçağ'a Genel Hatlarıyla Dünya'da ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar*, Fırat Üniversitesi Orta doğu Araştırmaları Yayınları, Elazığ 2004.

Külekcı, Cahit, *İmtiyazlar Bağlamında Osmanlı Devleti'nde Ermeniler*, Dün Bugün Yarın Yayınları, İstanbul 2017.

Kuş, Ayşegül, "Yabancıların Gözüyle 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon'da Konsolosluklar", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 26 (2014), s. 163-184.

Kuruca, Nazım, "Salgın Hastalıkların XIX. Yüzyılda Trabzon ve Havalisinde İktisadi ve Sosyal Hayata Etkileri", *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 9, 2007, s. 11-22.

Küçük, Levent, *Osmanlı Vergi Hukukunda Avarız Kavramı ve Avarızın İdaredeki Rolü*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2007.

McCarthy, Justin, "Age, Family, and Migration in Nineteenth-Century Black Sea Provinces of the Ottoman Empire", *International Journal of Middle East Studies*, 10/3 (1979), s. 309-325.

McCarthy, Justin, *Ölüm ve Sürgün (Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kırımını 1821-1922)*, II. Baskı, (Çev. Fatma Sarıkaya), TTK Yayınları, Ankara 2014.

McNeill, William Hardy, *Plaques and Peoples*, Published by Anchor Press, Oxford 1976.

McNeill, William Hardy, *Dünya Tarihi*, (Çev. Alaeddin Şenel), I. Baskı, Kaynak Yayınları, Ankara 1985.

Nikiforuk, Andrew, *Mağşerin Dördüncü Atlısı: Salgın ve Bulaşıcı Hastalıkların Tarihi*, (Çev. Selahattin Erkanlı), İletişim Yayınları, İstanbul 2007.

Panzac, Daniel, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, Serap Yılmaz (Çev.), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997.

Sandwith, Humphry, *A Narrative of the Siege of Kars and of the Six Months' Resistance by the Turkish Garrison Under General Williams to the Russian Army*, John Murray, London 1856.

Schnakenbourg, Eric, "Genese d'un nouveau Commerce: La France et l'ouverture du marche russ par la mer Noire dans la seconde moitie du XVIII e Siecle", *Cahiers de la Mediterranee*, 83/2011, s. 309-325.

Saydam, Abdullah, "XIX. Yüzyılda Trabzon'un Ticari Önemi ve Ulaşım Sektörü", (Haz. Kemal Çiçek, Abdullah Saydam), *Kıbrıs'tan Kafkasya'ya Osmanlı Dünyasında Siyaset, Adalet ve Raiyet*, Derya Kitabevi, Trabzon 1998, s. 274-288.

Saylan, Kemal, *Gümüşhane Sancağı (1850-1918)*, Basılmamış Doktora Tezi, Trabzon 2012.

Saylan, Kemal, "19. Yüzyılda Gümüşhane Sancağında Yaşanan Gayrimüslim Göçleri", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 10/20 (2016), s. 275-292.

Smith, Eli, *Researches of the Rev. E. Smith and H. G. H. Dwight in Armenia Including A Journey Thorough Asia Minor and into Georgia and Persia with A Visit to the Nestorian and Chaldean Chiristians of Oormiah and Salmas*, II, Publisher, Crocker and Brewster, New York 1833.

Sarıyıldız, Gülden, "Karantina Meclisleri'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri", *Belleten*, LVIII/222, 1994, s. 329-376.

Tekindağ, Mehmet C. Şehabettin, "Trabzon", *İslam Ansiklopedisi*, XII/1, MEB Yayınları, İstanbul 1974, s. 455-477.

Tholozan, J. D. *Les Trois Dernieres Epidemeis De Peste Du Caucase: Chronologie, Geographie, Prophylaxie, Correspondant De L'academie Des Sciences*, Chapitre III, (Editeur G. Masson), Paris 1879.

Texier, Charles, *Küçük Asya: Coğrafyası, Tarihi ve Akeolojisi, II*, Ali Suat (Çev.), (Sad. Musa Yıldız), Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara 2002.

Thobie, Jacques, *La France, l'Europe et l'est Meditteraneen Depuis Deux Siecles; Economie, Finance, Dipolmatie*, Isis Yayınları, İstanbul 2007.

Tosun, Miraç, *XVIII. Yüzyıl Trabzon'unda Cemaatlerarası İlişkiler*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2013.

Usta, Veysel, *Anabasis'ten Atatürk'e Seyahatnamelerde Trabzon*, Serander Yayınları, Trabzon 1999.

Uygun, Süleyman, "19. Yüzyılda Anadolu'dan İstanbul'a Olan Mevsimlik Ermeni İşçi Göçleri", *History Studies*, 7/4 (2015), s. 137-155.

Varlık, Nühket, *Disease and Empire: A History of Plague Epidemics in the Early Modern Ottoman Empire (1453-1600)*, Unpublished Doctoral Dissertation, The University of Chicago, Chicago 2008.

Yıldırım, Nuran, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Hizmetleri", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. V. İletişim Yayınları, İstanbul 1986, s. 1320-1338.

Yılmaz, Özgür, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, Basılmamış Doktora Tezi, Trabzon 2012.

Walpole, F, *The Ansayrii, (or Assassins) With Travels in the Further East in 1850-1851 Including a visit to Nineveh*, (II), Publisher, R. Bentley, London 1851.

Extended Abstract

Trabzon, one of the routes opening to the Black Sea Coast of Anatolia, has a strategic location in terms of land and sea transportation. The transportation network extending from the Caucasus to Hazar, Erzurum-Tabriz line and Iran brings the port city of Trabzon to the fore. The transportation and trade potential between the north-south Black Sea ports, including Crimea, Odessa, Constanta and Sevastopol, made Trabzon even more important in political and military terms. The port of Trabzon was of critical importance in transporting wheat and other commodities imported from Russia and Crimea to both Anatolian cities and the capital İstanbul. Animal and agricultural products such as wheat, flour, leather, honey and butter produced in Sivas, Erzurum, Kayseri, Amasya, Tokat and other Anatolian cities were transported to the Black Sea Coast via Trabzon by various means and from there they were exported to different places by ships. Even before the Black Sea was opened to international trade, the Trabzon port attracted the attention of many foreign states and Merchants, especially the Genoese and Venetians, thanks to its alternative connection routs and intensive commercial activities such as import and export. For this reason, a significant portion of the shops, stores, pharmacies, commercial establishments and manufacturing plants in the city center belonged to foreigners. A large foreign population consisting of Muslim and Christian Merchants, pharmacists, doctors, seasonal workers, porters, boatmen and professionals coming from Anatolia and foreign states resided in the city center of Trabzon. From the 1800s onwards, travelers, naturalists, researchers and trade Commissioners began to take a keen interest in the Black Sea cities. Subsequently, France, Britain, Austria, Italy, Iran and Russia opened consulates in Trabzon. Along with the Tanzimat practies, regulations were made to provide municipal services such as cleaning, lighting, transportation, and environmental health. Port administration, lighthouses, quarantine areas, hospitals, customs buildings were established, cadastral Works and land arrangements were made. Accordingly, the value of land began to increase rapidly. Crafts such as jewelry, Coppersmithing, Money-changing, stonemasonry, carpentry, tailoring, shoemaking, as well as food, leather, dyeing, textiles, milling, and many manufacturing sectors began to develop rapidly. These developments have deeply affected the socio-cultural, economic and demographic structure of Trabzon, a historical port city. With the Tanzimat and Islahat reforms, the rise of non-Muslims to prominence in political, economic and social life gained momentum due to the changes in the Ottoman social structure. International Trade and foreign capital, an extension of the modern capitalist system, have been the milestones of

economic and social transformation in port cities. The wave of change and commercial opportunities in the Black Sea coastal cities accelerated Migration, and accordingly triggered Migration from the townships, districts and different cities of Anatolia to the Coast. Trade and migration have been one of the most important dynamics that transformed the demographic structure in port cities since the Second half of the 19th century. Epidemic diseases, wars, drought and famine, military practices in the Ottoman Empire, foreign capital, migrations, and international trade monopolized by non-Muslim have excluded the Muslim population from the system and have been negatively affected over time. During this period, the Muslim population in particular began to Decline, While the Christian population rose outside of the norm and routine. Depending on these developments, the socia-cultural texture of the city center has changed compared to half a century ago. Within the scope of the study, the demographic structure of Trabzon city center was discussed in terms of socia-cultural and economic developments from the 19th century to the first quarter of the 20th century. As a method, the methodology of reaching inferences based on sampling, qualitative analysis and evaluations was adopted. Based on Ottoman, British and French primary sources, the nearly century-long change and transformation process of the Trabzon urban population was analyzed through statistics.

Determining the general outline of the Trabzon urban population before the 19th century is important in terms of the historical nature of demographic change. The earliest sources of information about the general population structure of the Ottoman Empire are the census records (from the 15th-16th centuries onwards) that were repeated at certain intervals. Tahrir registers contain extremely valuable information in financial, social, administrative, economic and demographic terms. After a certain period, when the census system became ineffective, the census of avariz and jizya taxpayers gained importance. Although the avariz and jizya registers do not have rich content in terms of population data, they are important sources. However, the 17th-18th century sources are not of a quality that reflects the general situation of the country's population and are also considered an uncertain period. Despite the inadequacy of early population sources, it is possible to determine the population figures of previous years, especially for certain cities, at least on an estimated scale. In this context, in 1554, in the city center of Trabzon, Muslims had 574 households in 25 neighborhoods and 142 individuals, while Christians had 674 households in 9 neighborhoods and 278 individuals, with an estimated total population of 6,525. In 1583, there were 28 neighborhoods belonging to Muslims in the city. Those residing in these neighborhoods consisted of 1,134 households and 103 castle officials. Christians consisted of 980 households and 1 single population, consisting of

two communities (Armenian-Greek) residing in 20 neighborhoods. During this period, the city population was approximately 11,000. According to the data, approximately 55% of the city's population (6,100 people) were Muslims and 45% (4,900) were Christians. It is estimated that in the 17th century, there were around 8-10 thousand Muslims living in the city, while the non-Muslims numbered approximately 5250 people. Over time, the population structure in the city has changed. According to the jizya records of 1684, there were a total of 310 jizya households in 14 neighborhoods. The distribution of the total number of households is as follows: Armenians had 80 households and other Christians had 230 households. In 1731, while Muslims lived in 28 neighborhoods in the city, there were 9 neighborhoods belonging to non-Muslims. Additionally, Armenians lived in two of these neighborhoods. It is estimated that in 1795, there were 1,349 Muslim households and 7,000 people in 32 neighborhoods in the city center, while the non-Muslim population was around 4 or 5 thousand. Ultimately, when we look at the distribution rates of the population residing in the city over the past two hundred years, in the first half of the 16th century, Muslims constituted 46% of the population in households and Christians constituted 54%, while in the late 17th century, the distribution rates of the population changed. Accordingly, Muslims constitute 58% of the population and Christians constitute 42%. According to these data, it is determined that there has been a significant increase in the Muslim population. Significant developments have gained momentum since the 19th century in terms of registering the population across the country and systematizing citizenship services.

Following the population information provided by the consulates, experts, travelers and mission representatives of foreign states in the region, the Ottoman administration took action to conduct the first modern census in 1831 to record the male population in the country within the scope of the Tanzimat reforms. Subsequently, population censuses were conducted at different periods. Apart from this, one of the most striking developments was the systematic and annual publication of first state and then provincial yearbooks. Subsequently, during this period, more comprehensive statistics began to be formed at the city, sub-district and district levels. There is an increase in local and foreign sources providing information about the historical, cultural, social and economic structure of many cities, especially major port cities. Travel books reflecting the observations of Western travelers, consular reports prepared by diplomatic institutions, oriental trade yearbooks of foreign states, population censuses that gained a systematic nature, population tables prepared by various bureaucratic units of the state, and other various sources increased rapidly. Because these sources also contain extremely important information in terms of population statistics and

offer the opportunity to evaluate general and specific demographic structures in a multi-faceted way. However, the issue of how and according to what criteria data on social and demographic structures will be evaluated is of particular importance. In this context, in addition to the socio-cultural dynamics affecting the population, the administrative-geographical division of the settlement areas over time should also be taken into account and examined. After a brief evaluation of the increase in demographic information sources over time and prominent research trends, we will address our main topic, the demographic structure of port cities. The social and economic stagnation that prevailed throughout the Black Sea Region in the 17th and 18th centuries entered a new era with the political, economic and military developments in the 19th century. In addition to these developments, there have been remarkable developments in population movements in Trabzon since the middle of the century, with the economic opportunities in the city and the Tanzimat practices. New economic opportunities and commercial trends have gained momentum along with political developments. Western states were virtually in competition with each other to benefit from the strategically important Black Sea trade. A reflection of this competition was that they began to open consulates in cities that were strategically located in terms of transportation and trade. European states had made significant gains by carrying out commercial and political activities together through consulates. One of the most important duties of the consuls who came to the city was to prepare regular reports about the socio-cultural, economic and commercial structure of the city in which they were located. Consuls were opening up space to traders and investors from their own countries based on the information they obtained. Foreign traders and entrepreneurs have also engaged in activities aimed at establishing relations with experienced elements who can establish business partnerships in the region. Consuls, whose numbers have increased since the first quarter of the 19th century, kept or had prepared reports containing important information about the population of such target groups and cities. The increase in demographic resources at domestic and foreign levels has also been an important development in terms of comparative resource use. The findings of the consuls and travelers about the demographic structure of the Trabzon province in the 19th century contain important details. According to Dupre, the French consul in Trabzon, in 1803 the city had a population of 16 thousand, including 12,000 Turks, 2,500 Greeks and 1,500 Armenians. When we look at the distribution rates of the city's population, Muslims constitute 75%, Greeks 16%, and Armenians 9%. In this case, at the beginning of the century, Turks constituted the majority of the population in the city center. Kinneir (1813-1814) stated the total population as 15 thousand without

specifying the details (Turks, Greeks, Armenians, Georgians, Circassians, Tatars, Jews, Mingrelians) Missionary traveler Smith mentions that in the city center (in 1833) there were 3500-4000 Muslims, 500 Greeks, 250 Armenians, 80-90 Catholics, and a total population of around 15 thousand. French Consul Outrey made a physical description of the city in 1833 and stated that there could be a population of around 25 thousand in the city center.

British Consul J. Brant mentions a population of 25-30 thousand in the city center in 1835. The distribution of the population according to religious groups is stated as 20-24 thousand Muslims (Turks, Laz, Tatars, Circassians, Kurds and Iranian merchants settled in the city), 3-4 thousand Greeks, 1500-2000 Armenians. When we compare the considerations regarding the city's population with the population registers, it is understood that Consuls Outrey and J. Brant made accurate observations. Because according to the 1831 census, there were 10,585 male population in Trabzon city center. When we add the number of women as well as men to these figures, a total population of 21,170, including Muslims and Christians, emerges. It is also known that the number of pasha's sebans, immigrants, guests and merchants in the city reached a significant number. If these figures are added to the city's population, it is highly probable that there was a population of 25 thousand in 1835. In this sense, while the population figures given by the French and British consuls for the city center are consistent, the figures given by travelers differ greatly. American missionary Horatio Southgate gives slightly different figures for the city's population.

The traveler states that in 1837, the Muslims had a population of 24-25 thousand people inside the castle (5 thousand households), while the population outside the castle was approximately 27 thousand, including 2500 Greeks, 1200 Armenians, 300 Catholic Armenians and Franks. According to figures provided by Southgate, Muslims make up 86% of the city centre, Greeks 9%, Armenians 4% and Catholics 1%. When we compare these data with the population figures of the beginning of the 19th century (French consul Dupre's 1803), we see that the Muslim population increased significantly, while the Greek and Armenian populations decreased. Traveler Texier (1839) determined the city's population according to the number of households. According to Texier, there are a total of 8 thousand households in the city, including 6 thousand Muslims, 1500 Greeks, and 500 Armenians. Although traveler Ainsworth (1840) stated that there were contradictory attitudes among travelers regarding population figures, she cited some European sources and gave the city's population as 25 thousand. Fallmerayer, of German origin, who conducted research in the region and lived in Trabzon for a while, states that the most appropriate way to determine the population in the eastern world is to determine the number of houses/households, since

each family constitutes a separate house/roof. He mentions a population of 30-33 thousand, based on the reference to Archbishop Constantine (1840) who was in the city and the number of households. The traveler states in detail the number of households in the city; there are 5 thousand Turks, 400 Greeks, 300 Armenians, and 98 Catholic Armenians and Franks. Based on similar figures, Seyyah Koch gives the population of the city as 30 thousand, consisting of 6 thousand households (1843). The distribution of travellers' households according to religious groups differs from others. According to Seyyah, the household distribution is as follows; 3200 Muslims, 1500 Armenians, 1000 Greeks, 300 of Italian origin. It is noteworthy that, contrary to all previous population data, Koch shows a greater number of Armenians than Greeks, who were second only to Muslims in terms of proportion. It is open to debate whether this is a deliberate distortion or whether it is put forward without any solid sources. Sandwith, who was the general inspector of hospitals in the Eastern Black Sea region during the Crimean War, stated that he did not have reliable sources about the population of the city center, and that the probable population could have been more than 20 thousand, and also mentioned the difficulty of clearly determining the distribution rates among religious groups. One of the important reasons for the very different figures about the structure and size of the city's population is that travelers make assumptions without paying much attention to the administrative divisions, which constitutes a significant deficiency. One of the main reasons why the Trabzon city population has been exhibiting a tendency for sudden fluctuations since certain dates is the constant mobilization resulting from wars. As a matter of fact, as a result of the 1828-1829 Ottoman-Russian War, an intense wave of migration from the Balkans and the Caucasus to Anatolia began. The immigrants who came to Trabzon from Kars and Ardahan, which were left to the Russians with the Edirne Treaty, were effective in the increase of the Turkish population in the city